BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

GOPATH BRAHMANA

(OF ATHARVA-VEDA)

Edited by

RAJENDRA LAL MITRA

with elaborate introduction

INDOLOGICAL BOOK HOUSE

DELHI INDIA VARANASI

1972

ओं नमो ब्रह्मणे।

ओं नमोऽथर्ववेदाय।

—:SOOOS:—

गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे

प्रथमः प्रपाठकः।

ओं ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्, स्वयन्त्वेकमेव (१) तदैक्षत, (२) महद्वै यक्षं, तदेकमेवास्मि, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं देवं निर्मम इति, तदभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत्, तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य ललाटे स्नेहो यदार्द्र्यमाजायत (३) तेनानन्दत्तमब्रवीत् (४) महद्वै यक्षं सुवेदमविदामह इति। तद्यदब्रवीत् महद्वै यक्षं सुवेदमविदामह इति, तस्मात् सुवेदोऽभवत्तं वा एतं सुवेदं सन्तं स्वेद इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा(५) भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः॥१॥

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यत् भूय आत्मानं समतपत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य सर्वेभ्यो रोमगर्त्तेभ्यः पृथक् स्वेदधाराः प्रास्यन्दन्त। (६) ताभिरनन्दत्, तदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयि-

---

१ स्वयम्भ्वेकमेवेति क, ख, ग,।

२ तदैक्षेत इति ख, ग,। तदीक्षत इति क, घ,।

३ यदार्द्रियमाजायत इति ख, घ,।

४ तदब्रवीदिति ख, घ,।

५ देवता इति ख, ग,।

६ प्राक् स्यन्दन्त इति क, ख, ग,।

थामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति। तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मात् धारा अभवं(१)स्तद्धाराणां धारात्वं यच्चासु ध्रियते। तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्माज्जाया अभवंस्तज्जायानां जायात्वं यच्चासु पुरुषो जायते, यच्च पुत्त्रः पुन्नामनरकमनेकशततारं तस्मात् त्राति पुत्त्रस्तत् पुत्त्रस्य पुत्त्रत्वं। तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मादापो अभवंस्तदपामप्त्वमाप्नोति वै स सर्वान् कामान् यान् कामयते ॥ २ ॥

ता अपः सृष्ट्वाऽन्वैक्षत, तासु स्वां छायामपश्यत्(२)तामस्येक्षमाणस्य स्वयं रेतोऽस्कन्दत्तदप्सु प्रत्यतिष्ठत् तास्तत्रैवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताः श्रान्तास्तप्ताः सन्तप्ताः सार्द्धमेव रेतसा द्वैधमभवं(३) स्तासामन्या अन्यतरा अतिलवणा अपेया अस्वाद्वस्ता अशान्ता रेतः समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठन्नथेतराः पेयाः स्वाद्वः शान्तास्तास्तत्रैवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यो यद्रेत आसीत्तदभृज्यत, यदभृज्यत तस्माद् भृगुः

---

१ ताभिरनन्दत् तदब्रवीत् आभिर्व्वा अहमिदं सर्व्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्व्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति तस्माद्धारा अभवंस्तद्धाराणां धारात्वमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः परन्त्वयं मध्ये खण्डित इत्यध्यवसीयते उपक्रमे अनुपात्तस्य अहमिदं सर्व्वं जनयिष्यामीत्यादिपाठस्य उपसंहारकाले दर्शनादिति।

२ ता आप इति क, घ,।

३ द्वैधतममभवन्निति ख, ग,।

समभवत्, तद् भृगो र्भृगुत्वं भृगुरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ३ ॥

स भृगुं सृष्ट्वाऽन्तरधीयत, स भृगुः सृष्टः प्राङेजततं वागन्ववद-द्वायो वायो इति, सन्न्यवर्त्तत, स दक्षिणां दिशमेजततं वागन्ववदत् मातरिश्वन् मातरिश्वन्निति, स न्यवर्त्तत(१) स प्रतीचीं दिशमेजततं वागन्ववदत् पवमानः पवमान इति, स न्यवर्त्तत(२) स उदीचीन्दि-शमेजततं वागन्ववदद्वात वातेति,तमब्रवीन्नन्वविदामह इति,नहीत्य-थार्वाङेनमेतास्वेवाप्सुन्विच्छेति(३) तद्यदब्रवीदथार्वाङेनमेतास्वेवा-प्सुन्विच्छेति(४) तदथर्वाऽभवत्, तदथर्वणोऽथर्वत्वं (५)। तस्य ह वा एतस्य भगवतोऽथर्वण ऋषेर्यथैव ब्रह्मणो लोमानि यथाऽङ्गानि यथा प्राण एवमेवास्य सर्व आत्मा समभवत्तमथर्वाणं ब्रह्माऽब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति। तद्यदब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति, तस्मात् प्रजापतिरभवत्, तत् प्रजापतेः प्रजा-पतित्वमथर्वा वै प्रजापतिः, प्रजापतिरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तमथर्वाणमृषिमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तप्तात् सन्तप्तात् दशतयानथर्वण ऋषीन्निरमिमतैकर्चान् द्व्यृचांस्तृचांश्चतु-रृचान् पञ्चर्चान् षडर्चान् सप्तर्चानष्टर्चान्नवर्चान्दशर्चानिति। ता-

---

१ सन्न्यवर्त्तत इति ख,।

२ सन्न्यवर्त्तत इति ख,।

३ एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति क, घ,।

४ एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति क, घ,।

५ तदथर्वाणाथर्वत्वमिति क, ख, ग,।

नथर्वण ऋषीनभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो दशतयानाथर्वणानार्षेयान्निरमिमतैकादशान् द्वादशांस्त्रयोदशांश्चतुर्द्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशानष्टादशान्नवदशान् विंशानिति। तानथर्वण ऋषीनाथर्वणांश्चार्षेयानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यत् स आथर्वणो वेदोऽभवत्तमाथर्वणं वेदमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात् तप्तात् सन्तप्तादोमिति मन एवोर्द्ध्वमचरमुदक्रामत्, स य इच्छेत्सर्वैरेतैरथर्वभिश्चाथर्वणैश्च कुर्वीयेत्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत। सर्वैर्ह वा अस्यैतैरथर्वभिश्चाथर्वणैश्च कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ५॥

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यद् भूय आत्मानं समतपत् स आत्मत एव त्रींल्लोकान्निरमिमत पृथिवीमन्तरिक्षन्दिवमिति। स खलु पादाभ्यामेव पृथिवीं निरमिमतोदरादन्तरिक्षम्, मूर्द्ध्नो दिवं। स तांस्त्रींल्लोकानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यस्त्रीन् देवान् निरमिमताग्निं वायुमादित्यमिति। स खलु पृथिव्या एवाग्निं निरमिमतान्तरिक्षाद्वायुन्दिव आदित्यं। स तांस्त्रीन् देवानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत्तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यस्त्रीन् वेदान्निरमिमत ऋग्वेदं यजुर्व्वेदं सामवेदमिति, अग्नेऋग्वेदं,वायोर्यजुर्वेदमादित्यात्सामवेदं। स तांस्त्रीन् वेदानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यः स्तिस्रो महाव्याहृतीर्निरमिमत भूर्भुवःस्वरिति। भूरित्यृग्वेदात्, भुव इति यजुर्वेदात्,स्वरिति सामवेदात्। स य इच्छेत्सर्वैरेतैस्त्रिभिर्वेदैः कुर्वी-

येत्येताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैस्त्रिभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेताभिर्महाव्याहृतिभिः कुरुते ॥ ६ ॥

ता या अमू रेतः समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठंस्ताः प्राच्यो दक्षिणाच्यः प्रतीच्य उदीच्यः समवद्रवन्त। तद्यत्समवद्रवन्त तस्मात्समुद्र उच्यते। ता भीता अब्रुवन् भगवन्तमेव वयं राजानं वृणीमह इति। यच्च वृत्वाऽतिष्ठंस्तद्वरणोऽभवत्(१) तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। स समुद्रादमुच्यत स मुच्युरभवत्तं वा एतं मुच्युं सन्तं मृत्युरित्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। तं वरुणं मृत्युमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसोऽक्षरत् सोऽङ्गरसोऽभवत्तं वा एतमङ्गरसं सन्तमङ्गिरा इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ॥ ७ ॥

तमङ्गिरसमृषिमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तप्तात्सन्तप्ताद्विंशिनोऽङ्गिरस(२)ऋषीन्निरमिमत,तान् विंशिनोऽङ्गिरस ऋषीनभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो दशतयानाङ्गिरसानार्षेयान्निरमिमत, षोडशिनोऽष्टादशिनो द्वादशिन एकर्चांस्तृचांश्चतुर्ऋचान् पञ्चर्चान् षडर्चान् द्व्यृचान् सप्तर्चानिति। तानङ्गिरस ऋषीनाङ्गिरसांश्चार्षेयानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यत्स आङ्गिरसो वेदोऽ-

---

१ वरणोऽभवत इति ख, ग, ।

१ विंशिनोऽङ्गिरस इति ख, ग, ।

भवत्तमाङ्गिरसं वेदमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तप्तात् सन्तप्ताज्जनदिति द्वैतमक्षरं व्यभवत्। स य इच्छेत्सर्वैरेतैरङ्गिरोभि-श्चाङ्गिरसैश्च कुर्वीयेत्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यै-तैरङ्गिरोभिश्चाङ्गिरसैश्च कृतं भवति य एव वेद यश्चैव विद्वानेवमे-तया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ८ ॥

स ऊर्द्ध्वोऽतिष्ठत् स इमांल्लोकान् व्यष्टभ्नात्, तस्मादङ्गिरसोऽधीयान ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति, तद् व्रतं स मनसा ध्यायेद्यद् वा अहं किञ्चन मनसा ध्यास्यामि तथैव तद् भविष्यति तद्ध स्म तथैव भवति।

तदप्येतदृचोक्तं। श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां क्षितये सम्बभूव(१) ऋज्यद् भूतं(२) यदसृज्यतेदं निवेशनमनृणं दूरमस्येति। ता वा एता अङ्गिरसां यामयो(३) यन्मेनयः करोति मेनिभि-र्वीर्य्यं य एव वेद ॥ ९ ॥

स दिशोऽन्वैक्षत प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीं ध्रुवामूर्द्ध्वा-मिति। तास्तत्रैवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः पञ्च वेदान्निरमिमत सर्पवेदं पिशाचवेदमसुरवेदमिति-हासवेदं पुराणवेदमिति। स खलु प्राच्या एव दिशः सर्पवेदं निर-मिमत, दक्षिणस्याः पिशाचवेदं, प्रतीच्या असुरवेदमुदीच्या इति-हासवेदं, ध्रुवायाश्चोर्द्ध्वायाश्च पुराणवेदं(४)। स तान् पञ्च वेदानभ्य-श्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः संतप्तेभ्यः पञ्च

१ स बभूव इति ख, ग, घ, ।

२ ऋग्यृगभूत मिति ख, ग, ।

३ अङ्गिरसां च यामय इति घ, ।

४ ध्रुवायाश्चोर्द्ध्वायाः पुराणवेदमिति घ, ।

महाव्याहृतीर्निरमिमत वृधत् करद् गुहन् महत् तदिति। वृधदिति सर्पवेदात्, करदिति पिशाचवेदात्, गुहदित्यसुरवेदात्, महदितीतिहासवेदात्, तदिति पुराणवेदात्, स य इच्छेत्सर्वैरेतैः पञ्चभिर्वेदैः कुर्वीयेत्येताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैः पञ्चभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेताभिर्महाव्याहृतिभिः कुरुते॥ १० ॥

स आवतश्च परावतश्चान्वैचत, तास्तत्रैवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः शमित्यूर्ध्वमच्चरमुदक्रामत्। स य इच्छेत्सर्वाभिरेताभिरावद्भिश्च परावद्भिश्च कुर्वीयेत्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वाभिर्ह वा अस्यैताभिरावद्भिश्च परावद्भिश्च कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ११ ॥

स भूयोऽश्राम्यत्, भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत्स मनस एव चन्द्रमसन्निरमिमत, नखेभ्यो नक्षत्राणि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतीन्, क्षुद्रेभ्यः प्राणेभ्योऽन्यान् बहून् देवान्। स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत् स एतं त्रिवृतं सप्ततन्तुमेकविंशतिसंस्थं यज्ञमपश्यत् ।

तदप्येतदृचोक्तं। अग्निर्यज्ञं त्रिवृतं सप्ततन्तुमिति ।

अथाप्येष प्राक्रोड़ितः श्लोकः प्रत्यभिवदति सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञा इति ॥ १२ ॥

तमाहरत् येनायजत(१)तस्याग्निर्होताऽऽसीत्, वायुरध्वर्य्युः, सूर्य्य-

---

१ तमाहरत्तेनायजत इति ख' ग, ।

उद्गाता, चन्द्रमा ब्रह्मा, पर्ज्जन्यः सदस्य, ओषधिवनस्पतयश्चमसा, अध्वर्य्यवो विश्वेदेवा होत्रका, अथर्वाङ्गिरसो गोप्तारस्तं ह स्मैतमेवं विद्वांसः पूर्वे श्रोत्रिया यज्ञं ततं सावसाय ह स्माहेत्यभिव्रजन्ति, मा नोऽयं घर्म उद्यतः, प्रमत्तानाममृताः प्रजाः प्रसाक्षीदिति, तान् वायेतान्(१) परिरक्षकान् सदःप्रसर्पकानित्याचक्षते दक्षिणासमृद्धांस्तदु ह स्माह प्रजापतिर्यद्वै यज्ञेऽकुशला(२)ऋत्विजो भवन्त्यचरितिनो ब्रह्मचर्य्य(३)मपराग्या वा तद्वै यज्ञस्य विरिष्टमित्याचक्षते। यज्ञस्य विरिष्टमनुयजमानो विरिष्यते, यजमानस्य विरिष्टमन्वृत्विजो विरिष्यन्त, ऋत्विजां विरिष्टमनुदक्षिणा विरिष्यन्ते, दक्षिणानां विरिष्टमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्विरिष्यते, पुत्रपशूनां विरिष्टमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेन विरिष्यते, स्वर्गस्य लोकस्य विरिष्टमनु- तस्यार्द्धस्य योगक्षेमो विरिष्यते, यस्मिन्वर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तं ह स्मैतमेवं विद्वांसं ब्रह्माणं यज्ञविरिष्टी वा यज्ञविरिष्टिनो वेत्युपाधावेरन् नमस्ते अस्तु भगवन् यज्ञस्य नो विरिष्टं सन्धेहीति, तद्यत्रैव विरिष्टं स्यात्तत्राग्नीनुपसमाधाय शान्त्युदकं कृत्वा पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिरेवाग्नीन् सम्प्रोक्षति, त्रिः पर्य्युक्षति, त्रिः कारयमाणमाचामयति च, सम्प्रोक्षति च, यज्ञवास्तु च सम्प्रोक्षत्यथापि वेदानां रसेन यज्ञस्य विरिष्टं सन्धीयते, तद्यथा लवणेन सुवर्णं

---

१ तान् वा एतानिति ख, ग, घ, ।

२ यद्वै यज्ञाकुशला इति ख, ग, ।

३ ब्रह्मचर्य्यामिति घ. ।

सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतं, रजतेन लोहं, लोहेन सीसं, सीसेन एवमेव-मेवास्य यज्ञस्य विरिष्टं सन्धीयते, यज्ञस्य सन्धितिमनु यजमानः सन्धीयते, यजमानस्य सन्धितिमन्वृत्विजः सन्धीयन्त, ऋत्विजां सन्धितिमनु दक्षिणाः सन्धीयन्ते दक्षिणानां सन्धितिमनु यजमानः पुत्रपशुभिः सन्धीयते, पुत्रपशूनां सन्धितिमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेन सन्धीयते, स्वर्गस्य लोकस्य सन्धितिमनु तस्यार्द्धस्य योग-क्षेमः सन्धीयते, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

तदु ह स्माहाथर्वा देवो विजानन्यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युपशम-येरन् (१)यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियतेऽपि च यदु बह्विव यज्ञे (२) विलोमः क्रियते न चैवास्य काचनार्त्तिर्भवति न च यज्ञविष्कन्धमुपयात्यपहन्ति पुनर्मृत्युमपात्येति पुनराजातिं कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद यश्चैवं विद्वान् ब्रह्मा भवति यस्य चैवं विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणतः सदोऽध्यास्ते यस्य चैवं विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुख आसीनो यज्ञ आज्याहुतीर्जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म ह वै ब्रह्माणं पुष्करे ससृजे, स खलु ब्रह्मा सृष्टश्चिन्ता-मापेदे केनाहमेकेनाक्षरेण सर्वांश्च कामान् सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च देवान् सर्वांश्च वेदान् सर्वांश्च यज्ञान् सर्वांश्च शब्दान् सर्वाश्च व्युष्टीः सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति स ब्रह्मचर्य्यमचरत् स ओमित्येतदक्षरमपश्यद् (३) द्विवर्णञ्चतुर्मात्रं सर्वव्यापि सर्वविभ्वयातयामब्रह्म ब्राह्मीं व्याहृतिं ब्रह्मदैवतं तया

---

१ यज्ञविरिष्टानन्दानित्युपशमयेरन्निति घ, ।

२ य उ बह्विव यज्ञे इति ख, ग, ।

३ स तु ओमित्येतदक्षरमपश्यदिति ख, ग, ।

सर्वांश्च कामान् सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च देवान् सर्वांश्च वेदान् सर्वांश्च यज्ञान् सर्वांश्च शब्दान् सर्वाश्च व्युष्टीः सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यन्वभवत्तस्य प्रथमेन वर्णेनापस्नेहश्चान्वभवत्तस्य द्वितीयेन वर्णेन तेजो ज्योतींष्यन्वभवत् ॥ १६ ॥

तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीमग्निमोषधिवनस्पतीन् ऋग्वेदं भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं (१) छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं वसन्तमृतुं वाचमध्यात्मं जिह्वां रसमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १७ ॥

तस्य द्वितीयया स्वरमात्रयाऽन्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं भुव इति व्याहृतिस्त्रैष्टुभं (२) छन्दः पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिशं ग्रीष्ममृतुं प्राणमध्यात्मन्नासिके गन्धघ्राणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १८ ॥

तस्य तृतीयया स्वरमात्रया दिवमादित्यं सामवेदं स्वरिति व्याहृतिर्जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोममुदीचीं दिशं वर्षाऋतुं ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषी दर्शनमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १९ ॥

तस्य वकारमात्रयाऽपश्चन्द्रमसमथर्ववेदन्नक्षत्राण्योमिति स्वमात्मानं जनदित्यङ्गिरसामानुष्टुभं छन्द एकविंशं स्तोमं दक्षिणां दिशं शरदमृतुं मनोऽध्यात्मं ज्ञानं ज्ञेयमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ २० ॥

तस्य मकारश्रुत्येतिहासपुराणं वाकोवाक्यगाथानाराशंसीरुपनिषदोऽनुशासनानामिति वृधत् करद्गुहन् महत्तच्छमोमिति व्याहृतीः स्वरशम्यनानातन्त्रीः (३) स्वरनृत्यगीतवादित्राण्यन्वभवच्चैत्ररथं दैवतं वैद्युतं ज्योतिर्बार्हतं छन्दस्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ

---

१ व्याहृतिं गायत्रमिति ख, घ, ।

२ व्याहृतिं त्रैष्टुभमिति ख, घ, ।

३ स्वरशम्यनानातन्त्रीरिति ख, ग, घ, ।

ध्रुवामूर्द्ध्वां दिशं हेमन्तमिश्रिराद्वतू श्रोत्रमध्यात्मं शब्दश्रवणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ २१ ॥

सैषैकाक्षरऋग् ब्रह्मणस्तपसोऽग्रे प्रादुर्बभूव ब्रह्म वेदस्याथर्वणं शुक्रमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवुः स तु खलु मन्त्राणामतपसाशुश्रूषाऽनध्यायाध्ययनेन यदूनञ्च विरिष्टञ्च यातयामञ्च करोति तदथर्वणां तेजसा प्रत्याप्याययेन् मन्त्राश्च मामभिमुखीभवेयुर्गर्भा इव मातरमभिजिघांसुः पुरस्तादोङ्कारं प्रयुङ्क्त एतयैव तदृचा प्रत्याप्याययेदेषैव यज्ञस्य पुरस्ताद्युज्यत एषा पश्चात् सर्वत एतया यज्ञस्तायते ।

तदप्येतदृचोक्तं । या पुरस्ताद्युज्यत (१) ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्निति ।

तदेतदक्षरं ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् त्रिरात्रोपोषितः प्राङ्मुखो वाग्यतो बर्हिष्युपविश्य सहस्रकृत्वा आवर्त्तयेत् (२) सिद्धन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

वसोर्द्धाराणामैन्द्रनगर(३)न्तदसुराः पर्य्यवारयन्त, ते देवा भीता आसन् क इमानसुरानपहनिष्यतीति, त ओङ्कारं ब्रह्मणः पुत्रं ज्येष्ठं ददृशुस्ते तमब्रुवन् भवता मुखेनेमानसुरान् जयेमेति । स होवाच किं मे प्रतीवाहो भविष्यतीति वरं वृणीष्वेति वृणा इति स वरमवृणीत न मामनीरयित्वा ब्राह्मणा ब्रह्म वदेयुर्यदि वदेयुरब्रह्म तत्स्यादिति तथेति ते देवा देवयजनस्योत्तरार्द्धेऽसुरैः संयत्ता आसंस्ता-

---

१ पुरस्ताद् युज्यन्त इति ख,

२ सहस्रकृत्व आवर्त्तयेदिति ख, ।

३ ऐन्द्रं नगरमिति ख,

नोङ्कारेणाग्नीध्रीयाद्देवा असुरान् पराभावयन्त, तद्यत्पराभावयन्त तस्मादोङ्कारः पूर्वउच्यते(१)। यो ह वा एतमोङ्कारं न वेदावशः-स्यादित्यथ य एवं वेद ब्रह्म वशः स्यादिति तस्मादोङ्कार ऋच्यृग् भवति यजुषि यजुः साम्नि साम सूत्रे सूत्रं ब्राह्मणे ब्राह्मणं श्लोके श्लोकः प्रणवे प्रणव इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं किं लिङ्गं किं वचनं का विभक्तिः कः प्रत्ययः कः स्वर उपसर्गो निपातः किं वै व्याकरणं को विकारः को विकारी कतिमात्रः कतिवर्णः कत्यक्षरः कतिपदः कः संयोगः किं स्थानानुप्रदानकरणं शिक्षुकाः किमुच्चारयन्ति किं छन्दः को वर्ण इति पूर्वे प्रश्ना, अथोत्तरे मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुः साम कस्माद्ब्रह्मवादिन ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति किं दैवतं किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं का प्रकृतिः किमध्यात्ममिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः पूर्वोत्तराणां त्रयो वर्गा द्वादशका एतैरोङ्कारं व्याख्यास्यामः ॥ २४ ॥

इन्द्रः प्रजापतिमपृच्छद् भगवन्नभिसृज्य पृच्छामीति, पृच्छ वत्सेत्यब्रवीत्, किमयमोङ्कारः कस्य पुत्त्रः किञ्चैतच्छन्दः किञ्चैतद्वर्णः किञ्चैतद् ब्रह्मा ब्रह्म सम्पद्यते तस्माद् वै तद्भद्रमोङ्कारं पूर्व्वमालेभे स्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्य्योदात्त एकाक्षर ओङ्कारो यजुर्वेदे, दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षर ओङ्कारः सामवेदे, ह्रस्वोदात्त एकाक्षर ओङ्कारोऽथर्ववेदे उदात्तोदात्तद्विपद अ उ इत्यर्द्धचतस्रो मात्रा मकारे व्यञ्जनमित्याहुर्या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या

१ पूर्वमुच्यते इति ख, ग, घ।

रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्राह्मं पदं,(१) या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् वैष्णवं पदं, या सा तृतीया मात्रैशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदं, या सार्द्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्या व्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धस्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामकमोङ्कारस्य चोत्पत्तिर्विप्रो यो न जानाति तत्पुनरुपनयनं तस्माद् ब्राह्मणवचनमादर्त्तव्यं यथा लातव्यो गोत्रो ब्रह्मणः पुत्रो गायत्रं छन्दः शुक्लो वर्णः पुंसो वत्सो रुद्रो देवता ओङ्कारो वेदानाम् ॥ २५ ॥

को धातुरित्यापृधातुरवतिमप्येके रूपसामान्यादर्थसामान्यन्नेदीयस्तस्मादापेरोङ्कारः सर्वमाप्नोतीत्यर्थः कृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकमदर्शनं प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते निपातेषु चैनं वैयाकरणा उदात्तं समामनन्ति तदव्ययीभूतमन्वर्थवाची शब्दो न व्येति कदाचनेति।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं॥ को विकारी च्यवते प्रसारणमाप्नोतिरावात्पकारो विकार्य्यावादित ओङ्कारो विक्रियते द्वितीयो मकार एवं द्विवर्ण एकाक्षर ओमित्योङ्कारो निर्वृतः ॥ १६ ॥

कतिमात्र इत्यादेस्तिस्रो मात्रा अभ्यादाने हि प्लवते मकारश्चतुर्थीं किं स्थानमित्युभावोष्ठौ स्थानं नादानुप्रदानकरणौ च द्वयस्थानं सन्ध्यक्षरमवर्णलेशः कण्ठ्यो यथोक्तशेषः पूर्वो विवृतकरणस्थितश्च द्वितीयस्पृष्टकरणस्थितश्च न संयोगो विद्यूत(२) आख्यातोप-

---

१ ब्राह्मसम्पदमिति ख, ग, ब्राह्मपदमिति घ,।

२ विद्यत इति घ।

सर्गानुदात्तस्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च संस्थानाध्यायिन (१) आचार्य्याः पूर्वं बभूवुः श्रवणादेव प्रतिपद्यन्ते नकारणं पृच्छन्त्यथापरपञ्चीयाणां कविः पञ्चालचण्डः(२) परिपृच्छको बभूवां वु पृथगुद्गीथदोषान् भवन्तो ब्रुवन्त्विति तद्वाप्युपलक्षयेद्वर्णाक्षरपदाङ्कशो विभक्त्यामृषिनिषेवितामिति वाचं स्तुवन्ति तस्मात् कारणं ब्रूमो वर्णानामयमिदं भविष्यतीति षड़ङ्गविदस्तत्तथाऽधीमहे। किञ्छन्द इति गायत्रं हि छन्दो गायत्री वै देवानामेकाक्षरा श्वेतवर्णा च व्याख्याता द्वौ द्वादशकौ वर्गावेतद् वैयाकरणं (३) धात्वर्थवचनं शैक्ष्यं (४) छन्दोवचनं चाथोत्तरौ द्वौ द्वादशकौ वर्गौ वेदरहसिकौ व्याख्याता मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुःसामाथर्वणेषा व्याहृतिश्चतुर्णां वेदानामानुपूर्वेणोंभूर्भुवस्वरिति व्याहृतयः॥ २७॥

असमीक्षप्रवह्लितानि(५) श्रूयन्ते द्वापरादावृषीणामेकदेशो दोषपतिरिह(६) चिन्तामापेदे त्रिभिः सोमः पातव्यः समाप्तमिव भवति तस्मादृग्यजुःसामान्यपक्रान्ततेजांस्यासंस्तत्र महर्षयः परिदेवयाञ्चक्रिरे महच्छोकभयं प्राप्तास्मो न चैतत् सर्वैः समभिहितं ते वयं

---

१ सञ्छिन्नाध्यायिन इति ख, ग, सञ्छन्नाध्यायिन इति घ,।

२ पञ्चालपण्ड इति ग,।

३ एतद्वैयाकरणमिति घ,।

४ शैक्षमिति ख, ग, घ,।

५ असमीक्ष्यप्रवल्हितानीति ख, ग, घ,।

६ दोषपतीह इति क,।

भगवन्तमेवोपधावाम[१] सर्वेषामेव शर्म भवानीति[२] ते तथेत्युक्त्वा तूष्णीमतिष्ठन्नानपसन्नेभ्य इत्युपोपसीदामीति नीचैर्बभूवुः। स एभ्य उपनीय प्रोवाच मामिकामेव व्याहृतिमादितः आदितः कृणुध्वमित्येवं मामका आधीयन्ते।

नत्तैँ भृग्वङ्गिरोविद्वाः सोमः पातव्य ऋत्विजः पराभवन्ति यजमानो रजसापध्वस्यति श्रुतिश्चापध्वस्ता तिष्ठतीत्येवमेवोत्तरोत्तरायोगात्तोकं तोकमग्राध्वमित्येवं प्रतापो न पराभविष्यतीति तथाह तथाह भगवन्निति प्रतिपेदिर आप्याययंस्ते तथा वीतशोकभया बभूवुः। तस्माद् ब्रह्मवादिन ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

किन्देवतमित्यृचामग्निर्देवतन्तदेव ज्योतिर्गायत्रं छन्दः पृथिवी स्थानं। अग्निमीले[३] पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्न धातममित्येवमादिं कृत्वा ऋग्वेदमधीयते।

यजुषां वायुर्देवतं तदेव ज्योतिः त्रैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं स्थानं। इषे[४] त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु। श्रेष्ठतमाय कर्म्मण इत्येवमादिं कृत्वा यजुर्वेदमधीयते।

साम्नामादित्यो देवतं तदेव ज्योतिर्जागतं छन्दो द्यौ स्थानं। अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सि बर्हिषीत्येवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते।

अथर्वणां चन्द्रमा देवतं तदेव ज्योतिः

---

१ उपध्यावाम इति ख, ग, ।

२ भवतीति इति घ, ।

३ अग्निमीडे इति घ, ।

४ इषे इति ख, ग, घ, ।

सर्वाणि छन्दांस्याप: स्थानं । शन्नो देवीरभिष्टय इत्येवमादिं कृत्वा अथर्ववेदमधीयते । अद्भ्यः स्थावरजङ्गमो भूतग्रामः सम्भवति, तस्मात् सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयं । अन्तरैते त्रयो वेदा भृगूनङ्गिरसः श्रिता इत्यब्रवीति प्रकृतिरपामोङ्कारेण चैतस्माद् व्यासः पुरोवाच भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र संस्कृतो (१) भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत अथ सामवेदे खिलश्रुतिः(२) ब्रह्मचर्येण चैतस्मादथर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः स वेद सर्वमिति ब्राह्मणं ॥ २९ ॥

अध्यात्ममात्मभैषज्यमात्मकैवल्यमोङ्कार आत्मानं निरुध्य सङ्गममात्रीं भूतार्थचिन्तां(३) चिन्तयेदतिक्रम्य वेदेभ्यः सर्वपरमाध्यात्मफलं प्राप्नोतीत्यर्थः सवितर्कं ज्ञानमयमित्येतैः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य प्रकरणज्ञो हि प्रबलो विषयी स्यात् सर्वस्मिन्वाक्ये वाक्य इति ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

एतद्ध स्मैतद्विद्वांसमेकादशाक्षम्मौद्गल्यं ग्लावो मैत्रेयोऽभ्याजगाम स तस्मिन् ब्रह्मचर्य्यं वसतो विज्ञायोवाच किं स्विन्मर्या अयं तं मौद्गल्योऽध्येति यदस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतीति तद्धि मौद्गल्यस्यान्तेवासी शुश्राव सः आचार्य्यायाव्रज्याचचष्टे दुरधीयानं वा अयं भवन्तमवोचद्योऽयमद्यातिथिर्भवति किं सौम्य विद्वानिति । त्रीन् वेदान् ब्रूते भो३ इति तस्य सौम्य यो विस्पष्टो विजिगीषोऽन्ते-

---

१ भृगवङ्गिरो विदां स तोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र संस्कृत इति ख, ग, ।

२ सामवेदेऽखिलश्रुतिरिति क, ।

३ भ तार्थचिन्तार्थमिति क, ।

४ एकादशाक्षं मौद्गल्यमिति घ,

वासी तम्मे ह्वयेति, तमाजुहाव तमभ्युवाचासाविति भो३इति किं सौम्य त आचार्य्योऽध्येतीति, त्रीन् वेदान् ब्रूते भो३इति, यन्नु खलु सौम्यास्माभिः सर्व्वे वेदा मुखतो गृहीताः कथन्त एवमाचार्य्यो भाषते कथं नु शिष्टाः शिष्टेभ्य एवं(१) भाषेरन् यं ह्येनमहं प्रश्नं प्रच्छामि न तं विवच्यति न ह्येनमध्येतीति। स ह मौद्गल्यः स्वमन्तेवासिनमुवाच, परेहि सौम्य ग्लावं मैत्रेयमुपसीदाधीहि भोः सावित्रीं गायत्रीञ्चतुर्विंशतियोनिं द्वादशमिथुनां यस्या भृग्वङ्गिरसश्चक्षुर्यस्यां सर्वमिदं श्रितं, तां भवान् प्रब्रवीत्विति स चेत्सौम्य दुरधीयानो भविष्यत्याचार्य्योवाच ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सावित्रीं प्राहेति वच्यति तत्त्वं ब्रूयात् दुरधीयानन्तं वै भवान् मौद्गल्यमवोचत् स त्वा यं प्रश्नमप्राक्षीन्न तं व्यवोचः पुरा संवत्सरादार्त्तिमाक्षष्यसीति(२) ॥ ३१ ॥

स तत्राजगाम यत्रेतरो बभूव, तं ह पप्रच्छ स ह न प्रतिपेदे, तं होवाच दुरधीयानं तं वै भवान् मौद्गल्यमवोचत् स त्वा यं प्रश्नमप्राक्षीन्न तं व्यवोचः पुरा संवत्सरादार्त्तिमाक्षष्यसीति(३)। स ह मैत्रेयः(४) स्वानन्तेवासिन उवाच यथार्थं भवन्तो यथागृहं यथामनो विप्रसृज्यन्तां दुरधीयानं वा अहं मौद्गल्यमवोचं स मा यं प्रश्नमप्राक्षीन्न तं व्यवोचं तमुपेष्यामि(५) शान्तिं करिष्यामीति। स ह मैत्रेयः

१ शिष्टेभ्य इदमिति घ,

२ मारिष्यसीति ख, ग, । मार्थ्यसीति घ, ।

३ दार्त्तिमार्थ्यसीति ख, ।

४ स ह मौद्गल्य इति क, घ, ।

५ उपेष्यामि ति ख, ग, घ, ।

प्रातः समित्पाणिर्मौद्गल्यमुपससादासावाग्रहं(१) भो मैत्रेयः किमर्थमिति दुरधीयानं वा अहं भवन्तमवोचं त्वं मा यम्प्रश्नमप्राक्षीर्न्न तं व्यवोचं त्वामुपैष्यामि शान्तिं करिष्यामीति,स होवाचात्र वा उपेतश्च सर्वञ्च कृतं पापकेन त्वा यानेन चरन्तमाहुरथोऽयं मम कल्याणस्तं ते ददामि (२) तेन याहीति। स होवाचैतदेवात्रात्विषश्चानृशंस्यञ्च यथा भवानाहोपायामित्येव भवन्तमिति तं होपेयाय तं होपेत्य पप्रच्छ किंस्विदाहुर्भोः सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयः किमाहुर्धियो विचक्ष्व(३) यदि ताः प्रवेत्थ प्रचोदयात्सविता याभिरेतीति।

तस्मा एतत् प्रोवाच वेदाश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः। कर्म्माणि धियस्तदु ते ब्रवीमि(४) प्रचोदयात्सविता याभिरेतीति।

तमुपसङ्गृह्य पप्रच्छाधीहि भोः कः सविता का सावित्री ॥३२॥

मन एव सविता, वाक् सावित्री, यत्र ह्येव मनस्तद् वाक्, यत्र वै वाक् तन्मन, इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, अग्निरेव सविता, पृथिवी सावित्री, यत्र ह्येवाग्निस्तत् पृथिवी यत्र वै पृथिवी तदग्निरित्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, वायुरेव सविताऽन्तरिक्षं सावित्री यत्र ह्येव वायुस्तदन्तरिक्षं, यत्र वा अन्तरिक्षं तद्वायुरित्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, आदित्य एव सविता द्यौः सावित्री यत्र ह्येवादित्यस्तद्द्यौर्यत्र वै द्यौस्तदादित्य इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, चन्द्रमा एव

---

१ उपससादासावा अहमिति क, ध, ।

२ ददामीति क, ।

३ ।धयो विचष्ट इति घ, ।

४ प्रब्रवीमीति ख, ग, घ, ।

सविता, नक्षत्राणि सावित्री, यत्र ह्येव चन्द्रमास्तन्नक्षत्राणि यत्र वै नक्षत्राणि तच्चन्द्रमा, इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, अहरेव सविता, रात्रिः सावित्री, यत्र ह्येवाहस्तद्रात्रिर्यत्र वै रात्रिस्तदहरित्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, उष्णमेव सविता, शीतं सावित्री, यत्र ह्येवोष्णं, तच्छीतं, यत्र वै शीतं तदुष्णमित्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, अभ्रमेव सविता, वर्षं सावित्री, यत्र ह्येवाभ्रन्तद्वर्षं यत्र वै वर्षं तदभ्रमित्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, विद्युदेव सविता स्तनयित्नुः सावित्री यत्र ह्येव विद्युत् तत् स्तनयित्नुः यत्र वै स्तनयित्नुस्तद्विद्युदित्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, प्राण एव विता अन्नं सावित्री, यत्र ह्येव प्राणस्तदन्नं यत्र वा अन्नं तत् प्राण इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, वेदा एव सविता छन्दांसि सावित्री, यत्र ह्येव वेदास्तच्छन्दांसि यत्र वै च्छन्दांसि तद् वेदा इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, यज्ञ एव सविता, दक्षिणा सावित्री, यत्र ह्येव यज्ञस्तत् दक्षिणा यत्र वै दक्षिणास्तद्यज्ञ इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, एतद्ध स्मैतद्विद्वांसमोपाकारिमासस्तुर्ब्रह्मचारी ते संस्थित इत्यथैत आसस्तुराचित इव चितो बभूवाथोत्थाय प्राव्राजीदित्येतद्वाऽहं वेद नैतासु योनिष्वित एतेभ्यो वा मिथुनेभ्यः सम्भूतो ब्रह्मचारी मम पुरायुषः प्रेयादिति ॥ २२ ॥

ब्रह्म हेदं श्रियं प्रतिष्ठामायतनमैक्षत तत्तपस्व(१) यदि तद् व्रते ध्रियेत तत्सत्ये प्रत्यतिष्ठत् स सविता सावित्र्या ब्राह्मणं सृष्ट्वा तत्-सावित्रीं पर्यदधात्(२) तत् सवितुर्वरेण्यमिति सावित्र्याः प्रथमः पादः, पृथिव्यर्चं समदधादृचाऽग्निमग्निना श्रियं, श्रिया स्त्रियं,

---

१ तत्तपस्वेति ख, ग, ।

२ पर्यदधादिति ख, ग, ।

स्त्रिया मिथुनं, मिथुनेन प्रजां, प्रजया कर्म, कर्म्मणा तपस्तपसा सत्यं, सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितोभवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवनं भवति(१) य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतं सावित्र्याः प्रथमं पादं व्याचष्टे ॥ ३४ ॥

भर्गो देवस्य धीमहीति सावित्र्या द्वितीयः पादोऽन्तरिक्षेण यजुः समदधात्(२) यजुषा वायुं, वायुनाऽभ्रमभ्रेण वर्षं, वर्षेणौषधिवनस्पतीनोषधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म्म कर्म्मणा तपस्तपसा सत्यं, सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतं सावित्र्या द्वितीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३५ ॥

धियो यो नः प्रचोदयादिति सावित्र्यास्तृतीयः पादो दिवा साम समदधा(३) त्साम्नाऽऽदित्यमादित्येन रश्मीन् रश्मिभिर्वर्षं, वर्षेणौषधिवनस्पतीनोषधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्मणा तपस्तपसा सत्यं सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतं सावित्र्यास्तृतीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३६ ॥

तेन ह वा एवं विदुषा ब्राह्मणेन ब्रह्माभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टं

---

१ जीवनं भवतीति ख, ग, ।

२ समदध्यादिति ख, ।

३ दिवा सा दधादिति ख, गम, ।

ब्रह्मणाऽऽकाशमभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टमाकाशेन वायुरभिपन्नो ग्रसितः परामृष्टो, वायुना ज्योतिरभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टं, ज्योतिषाऽपोऽभिपन्ना ग्रसिताः परामृष्टा अद्भिर्भूमिरभिपन्ना ग्रसिता परामृष्टा, भूम्याऽन्नमभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टमन्नेन प्राणोऽभिपन्नो ग्रसितः परामृष्टः प्राणेन मनोऽभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टं, मनसा वागभिपन्ना ग्रसिता परामृष्टा, वाचा वेदा अभिपन्ना ग्रसिताः परामृष्टा, वेदैर्यज्ञोऽभिपन्नो ग्रसितः परामृष्टस्तानि ह वा एतानि द्वादशमहाभूतान्येवं विधिप्रतिष्ठितानि(१) तेषां यज्ञ एव परार्द्धः ॥ ३७ ॥

तं ह स्मैतमेवं विद्वांसो मन्यन्ते विद्मैनमिति याथातथ्यमविद्वांसोऽयं यज्ञो वेदेषु प्रतिष्ठितो, वेदा वाचि प्रतिष्ठिता, वाङ् मनसि प्रतिष्ठिता, मनः प्राणे प्रतिष्ठितं, प्राणोऽन्ने प्रतिष्ठितो, ऽन्नं भूमौ प्रतिष्ठितं, भूमिरप्सु प्रतिष्ठिता, आपो ज्योतिषि प्रतिष्ठिता, ज्योतिर्वायौ प्रतिष्ठितं, वायुराकाशे प्रतिष्ठित, आकाशं ब्रह्मणि प्रतिष्ठितं, ब्रह्म ब्राह्मणे ब्रह्मविदि प्रतिष्ठितं, यो ह वा एवं वित् स ब्रह्मवित्, पुण्यां च कीर्त्तिं लभते सुरभींश्च गन्धान् सोऽपहतपाप्मानन्त्यश्रियमश्नुते(२) य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतां वेदानां मातरं सावित्रीसम्पदमुपनिषदमुपास्त इति ब्राह्मणम् ॥ ३८ ॥

आपो गर्भं जनयन्तीरित्यपाङ्गर्भः पुरुषः स यज्ञोऽग्निर्यज्ञः प्रणीयमानः प्राङ्णायते, तस्मादाचमनीयं पूर्वमाहारयति स यदाचामति त्रिराचामति द्विः परिशुम्भत्यायुरवरुह्य पाप्मानं निर्णुदत्युपसाद्य यजुषोद्धृत्य मन्त्रान् प्रयुज्यावसाय प्राचीः शाखाः

१ एवं वेदिप्रतिष्ठितानीति ख, ग, ।

२ पाप्मानन्तश्रियमश्नुते इति घ, ।

सन्धायो निरङ्कुशे प्राणावमृतमस्यमृतोपस्तरणमस्यमृताय त्वोपस्तृणामीति प्राणावुदकमानीयं जीवास्थेति सूक्तेन त्रिराचामति। स यत्पूर्वमाचामति सप्त प्राणांस्तानितेनास्मिन्नाप्याययति या ह्येमा बाह्याः शरीरान्मात्रास्तद्यथैतदग्निं वायुमादित्यं चन्द्रमसमपः पशूनन्यांश्च प्रजास्तानितेनास्मिन्नाप्याययत्यापोऽमृतं। स यद् द्वितीयमाचामति सप्तापानांस्तानितेनास्मिनाप्याययति या ह्येमा बाह्याः शरीरान् मात्रा(१)स्तद्यथैतत्पौर्णमासीमष्टकाममावास्यां श्रद्धां दीक्षां यज्ञं दक्षिणास्तानितेनास्मिन्नाप्याययत्यापोऽमृतं। स यत्तृतीयमाचामति सप्त व्यानांस्तानितेनास्मिन्नाप्याययति या ह्येमा बाह्याः शरीरान्मात्रा(२) स्तद्यथैतत् पृथिवीमन्तरीक्षं दिवन्नक्षत्राण्यृतूनार्त्तवान् संवत्सरांस्तानितेनास्मिन्नाप्याययत्यापोऽमृतं पुरुषो ब्रह्माथाप्रियनिगमो भवति तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं पुण्डरीकमिति प्राण एष स पुरि शे ते संपुरिशंत इति। पुरिशयं सन्तं प्राणं पुरुष इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। स यत्पूर्वमाचामति पुरस्ताद्धोमांस्तेनास्मिन्नवरुन्धे सयद् द्वितीयमाचामत्याज्यभागौ तेनास्मिन्नवरुन्धे, स यत्तृतीयमाचामति संस्थितहोमांस्तेनास्मिन्नवरुन्धे,स यद्वहिःपरिशुम्भति तत्समिल्संवर्हिः,स यत्सर्वाणि खानि सर्वं देहमाप्याययति यच्चान्यदातारं मन्त्रकार्य्यं यज्ञे स्कन्दति सर्वन्तेनास्मिन्नवरुन्धे, स यदोंपूर्व्वान् मन्त्रान् प्रयुङ्क्ता आसर्वमेधादेते क्रतव एत एवास्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु वेदेषु सर्वेषु

१ मन्त्रादिति क;।

२ शरीरान्मन्त्रा इति क,।

भूतेषु सर्वेषु सत्वेषु कामचारः कामविमोचनं भवत्यद्धैच न प्रमी-
यते(१) य एवं वेद ।

तदप्येतदृचोक्तं । आपो भृग्वङ्गिरोरूपमापो भृग्वङ्गिरोमयं । सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयम् । अन्तरैते त्रयो वेदा भृगूनङ्गिरसोऽनुगाः ।

अपां पुष्पं मूर्त्तिराकाशं पवित्रमुत्तम-मित्याचम्याभ्युक्ष्या-त्मानमनुमन्त्रयत इन्द्र जीवेति ब्राह्मणं ॥ ३९ ॥

इति अथर्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

3-12-87

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओं ब्रह्मचारीष्णंश्चरति रोदसी उभे इत्याचार्य्यमाह । तस्मिन् देवाः सम्मनसो भवन्तीति वायुमाह स सद्य एति पूर्वस्मादुत्तरं समुद्रमित्यादित्यमाह दीक्षितो दीर्घश्मश्रुरेष दीक्षित एष दीर्घश्मश्रुरेष एवाचार्य्यस्थाने तिष्ठन्नाचार्य्य इति स्तूयते, वैद्युतस्थाने तिष्ठन् वायुरिति स्तूयते, द्यौस्थाने तिष्ठन्नादित्य इति स्तूयते ।

तदप्येतदृचोक्तं ब्रह्मचारीष्णन्निति ब्राह्मणम् ॥ १ ।

जायमानो ह वै ब्राह्मणः सप्तेन्द्रियाण्यभिजायन्ते, ब्रह्मवर्चसञ्च यशश्च स्वप्नञ्च क्रोधञ्च श्लाघाञ्च रूपञ्च पुण्यमेव गन्धं सप्तमं । तानि ह वा अस्यैतानि ब्रह्मचर्य्यमुपेतोपक्रामन्ति, मृगानस्य ब्रह्मवर्चसं गच्छत्याचार्य्यं यशोऽजगरं स्वप्नो वराहं क्रोधोपश्लाघं कुमारीं रूप-

१ भवत्यद्धैनेच न प्रमीयते इति घ, ।

मोषधिवनस्पतीन् पुण्यो गन्धः स यन्मृगाजिनानि वस्ते तेन तद् ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे, यदस्य मृगेषु भवति सह स्नातो ब्रह्मवर्चसी भवति स यदहरहराचार्य्याय कर्म करोति तेन तद्यशोऽवरुन्धे यदस्याचार्य्ये भवति स ह स्नातो यशस्वी भवति स यत्सुषुप्सुर्निद्रां निनयति तेन तं स्वप्नमवरुन्धे योऽस्याजगरे भवति तं ह स्नातं स्वपन्तमाहुः स्वपितु मैनं बोबुधथेति स क्रुद्धो वाचा न कञ्चन हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानिव मन्यमानस्तेन तं क्रोधमवरुन्धे, योऽस्य वराहे भवति तस्य ह स्नातस्य क्रोधा श्लाघीयसं विभ्यतेऽथाङ्गिः श्लाघ्यमानो न श्लाघयात्तेन तं श्लाघामवरुन्धे, याऽस्याप्सु भवति सह स्नातः श्लाघीयोऽन्येभ्यः श्लाघ्यतेऽथैतद्ब्रह्मचारिणो रूपं यत्कुमार्य्यास्तान्नग्नान्नोदीक्षेतेतिवेति मुखं विपरिधापयेत्तेन तद्रूपमवरुन्धे, य दस्य कुमार्य्यां भवति तं ह स्नातं कुमारीमिव निरीक्षन्तेऽथैतद्ब्रह्मचारिण. पुण्योगन्धो य ओषधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिद्य नोपजिघ्रेत्तेन तं पुण्यं गन्धमवरुन्धे, योऽस्यौषधिवनस्पतीषु भवति स ह स्नातः पुण्यगन्धिर्भवति ॥ २ ॥

स वा एष उपयंश्चतुर्धोपैत्यग्निं पादेनाचार्य्यं पादेन ग्रामं पादेन मृत्युं पादेन, स यदहरहः समिध आहृत्य सायं प्रातरग्निं परिचरेत्तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्याग्नौ भवति। स यदहरहराचार्य्याय कर्म करोति, तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्याचार्य्ये भवति। स यदहरहर्ग्रामं प्रविश्य भिक्षामेव परीप्सति न मैथुनन्तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्य ग्रामे भवति, स यत् क्रुद्धो वाचा न कञ्चन हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानि मन्यमानस्तेनैव तं पादम वरुन्धे, योऽस्य मृत्यौ भवति ॥ ३ ॥

पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यग्नयो धीयन्ते, द्वौ पृथग्घस्तयोर्मुखे हृदय उपस्थ एव पञ्चमः । स यद्दक्षिणेन पाणिना स्त्रियन्न स्पृशति तेनाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्धे, यत्सव्येन तेन प्रव्राजिनां, यन्मुखेन तेनाग्निप्रस्कन्दिनां, यद्धृदयेन तेन शूराणां, यदुपस्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनग्निरिव शिष्यते । स यदहरहराचार्य्याय कुलेऽनुतिष्ठते सोऽनुष्ठाय ब्रूयाद्धर्मगुप्तो (१) मा गोपायेति धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति, तस्य ह प्रजा श्वः श्वः श्रेयसी श्रेयसी ह भवति, धाय्यैव प्रतिधीयते, स्वर्गे लोके पितॄन्निदधाति, तान्तवं न वसीत, यस्तान्तवं वस्ते क्षत्रं वर्द्धते न ब्रह्म, तस्मात्तान्तवं न वसीत ब्रह्म वर्द्धतां मा क्षत्रमिति, नोपर्य्यासीत यदुपर्य्यास्ते प्राणमेव तदात्मनोऽधरं कुरुते यद्वातो वहति, अध एवासीत, अधः शयीत, अधस्तिष्ठेदधो व्रजेदेवं ह स्म वैतत् पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मचर्य्यञ्चरन्ति तं ह स्म तत्पुत्रं भ्रातरं वोपतापिनमाहुरुपनयेतैनमित्यासमिद्धारात् स्वरेष्यन्तोऽत्रमय्यादथाह जघनमाहुः, स्नापयेतैनमित्यासमिद्धाराद्ध्येतानि व्रतानि भवन्ति, तं चेच्छयानमाचार्य्योऽभिवदेत्, स प्रतिसंहाय प्रतिशृणुयात्तं चेच्छयानमुत्थाय तच्चेदुत्थितमभिप्रक्रम्य (२) तं चेदभिप्रक्रान्तमभिपलायमानमेवं ह स्म वैतत् पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति, तेषां ह स्म वैषा पुण्या कीर्त्तिर्गच्छत्याह वा अयं सोऽद्य गमिष्यतीति ॥ ४ ॥

जनमेजयो(३) ह वै पारीक्षितो मृगयाञ्चरिष्यन् हंसाभ्यामभिक्ष-

---

१ धर्मगुप्तगुप्तो इति क, घ, ।

२ दुत्थितमधिप्रक्रम्येति ग, ।

३ जन्मेजय इति क, ग, ।

नुपावतस्थ इति, तावूचतुर्जनमेजयं (१) पारीक्षितमभ्याजगाम, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, कौ नु भगवन्ताविति, (२) तावूचतुर्द्दक्षिणाग्निश्चाहवनीयश्चेति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, तदाकोयतामितिहोपाराममित्यपि किल देवा न रमन्ते न हि देवा न रमन्तेऽपि चैक्षोपारामाद्देवा आराममुपसङ्क्रामन्तीति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्य्यमिति, किं लौक्यमिति(३) ब्रह्मचर्य्यमेवेति, तत् को वेद इति,(४) दन्ताबलो धौम्रोऽथ खलु दन्ताबलो धौम्रो यावति तावति काले पारीक्षितं जनमेजयमभ्याजगाम, तस्मा उत्थाय स्वयमेव विष्टरं निदधौ, तमुपसङ्गृह्य पप्रच्छाधीहि भो किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्य्यमिति, किं लौक्यमिति ब्रह्मचर्य्यमेवेति, तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं सर्व्ववेदब्रह्मचर्य्यं, तच्चतुर्द्धा वेदेषु व्यूह्य द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशवर्षाण्यवरार्द्धमपि स्नायं श्चरेद्यथाशक्त्यपरं। तस्मा उहस्मृषभो सहस्रन्ददावप्यपिकीर्त्तितमाचार्य्यौ ब्रह्मचारीत्येक आहुराकाशमधिदैवलमथाध्यात्मं ब्राह्मणो व्रतवांश्चरणवान् ब्रह्मचारी ॥ ५ ॥

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्यवे सम्प्रयच्छत्,ब्रह्मचारिणमेव न सम्प्रददौ, स होवाचास्यामस्मिन्निति किमिति यां रात्रीं समिधमनाहृत्य वसेत्तामायुषोऽवरुन्धीयेति, तस्माद् ब्रह्मचार्य्यहरहः समिध आहृत्य सायं प्रातरग्निं परिचरेत्, नोपर्य्युपसादयेत्, अथ प्रतिष्ठापयेत् यदु-

---

१ जन्मेजयमिति क, ।

२ भवन्ताविति ख, ग, ।

३ किं लोक्यमिति घ, ।

४ वेदयति इति क, ।

पर्य्युपसादयेज्जीमूतवर्षी तदहः, पर्ज्जन्यो भवति, ते देवा अब्रुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्य्यञ्चरिष्यति ब्रूतास्मै भिक्षा इति, गृहपतिर्ब्रूत बहुचारी गृहपत्न्या इति किमस्या हृञ्जोतादद्दत्या इति, इष्टापूर्त्त-सुकृतद्रविणमवरुन्ध्यादिति, तस्माद् ब्रह्मचारिणेऽहरहर्भिक्षां दद्याद्गृहिणीमामेयुरिष्टापूर्त्त (१) सुकृतद्रविणमवरुन्ध्यादिति। समर्मी नातिनयेत्समर्मीमतिनयन्न ब्रह्मचारी भवति, समिद्भैक्षे सप्तरात्रमचरितवान् ब्रह्मचारी पुनरुपनेयो भवति॥ ६ ॥

नोपरि शायी स्यान्नगायनो न नर्त्तनो न सरणो न निष्ठीवेत् यदुपरि शायी भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते, यद्गायनो भवत्यभीक्ष्णश आक्रन्दान्धावन्ते, यन्नर्त्तनो भवत्यभीक्ष्णशः प्रेतान्निर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णशः प्रजाः संविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीवति, स चेन्निष्ठीवेद्दिवो नु मां यदत्रापि मधोरहं यदत्रापि रसस्य म इत्यात्मानमनुमन्त्रयते। यदत्रापि मधोरहं निरिष्टविषमस्मृतं (२)। अग्निश्च तत्सविता च पुनर्मे जठरे धत्तां(३)। यदत्रापि रसस्य मे परापपातास्म तं। तदिहोपह्वयामहे तन्म आप्यायतां पुनरिति। न श्मशानमातिष्ठेत्, स चेदभितिष्ठेदुदकं हस्ते कृत्वा यदीदमृतुकाम्येत्यभिमन्त्र्य जपंस्सम्प्रोक्ष्य परिक्रामेत् समयायोपरि व्रजेत् यदीदमृतुकाम्याघं रिप्रमुपेयिम अन्धः श्लोण-

---

१ गृहणीमामेयमिष्टापूर्त्त-इति घ, ।

२ निरष्टविषमस्मृतमिति ख, ग, घ, ।

३ जठरे धत्तामिति ख. ग. ।

इव हीयतां। मा नोऽन्वागादघं यत इति। अथ हैतद्देवानां परिषूतं यद् ब्रह्मचारी।

तदप्येतदृचोक्तं। देवानामेतत्परिषूतमनभ्यारूढं चरति रोचमानं तस्मिन् सर्वे पशवस्तत्र यज्ञास्तस्मिन्नन्नं सह देवताभिरिति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्राणापानौ जनयन्निति शङ्कस्य मूले महर्षेर्वसिष्ठस्य पुत्रः एतां वाचं ससृजे, शीतोष्णाविहोत्सौ (१) प्रादुर्भवेयातामिति तथा तच्छश्वदनुवर्त्तते, अथ खलु विपाण्मध्ये वशिष्ठशिला नाम प्रथम आश्रमो, द्वितीयः कृष्णशिलास्तस्मिन् वसिष्ठः समतपद्वि-श्वामित्रजमदग्नी जामदग्ने तपतः, गौतमभरद्वाजौ सिंहौ प्रभवे तपतः गुङ्गुगुर्वासि तपत्यृषिर्ऋचिद्रोणेऽभ्यतपदगस्त्योऽगस्त्यतीर्थे तपति दिव्यविर्ह तपति स्वयम्भूः कश्यपः कश्यपतुङ्गेऽभ्यतपदुलूककत्तु-तरक्षुः श्वा वराहचिल्वटिबभ्रुकाः सर्पदंष्ट्रिनः संहनुकण्वानाः कश्यपतुङ्गदर्शनात्सरणवाटात् सिद्धिर्भवति ब्राह्मं वर्षसहस्र-मृषिवने ब्रह्मचार्य्येकपादेनातिष्ठद् द्वितीयं वर्षसहस्रं मूर्द्धन्येवा-मृतस्य धारामधारयद् ब्राह्माण्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षसहस्राणि सलिलस्य पृष्ठे शिषोऽभ्यतपत्तस्मात्तस्मात्तपसो भूय एवाभ्यतपत्।

तदप्येता ऋचोऽभिवदन्ति प्राणापानौ जनयन्निति ब्राह्मणम् ॥७॥

एकपाद् द्विपद इति वायुरेकपात्तस्याकाशं पादश्चन्द्रमा द्विपात्तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादावादित्यस्त्रिपात्तस्येमे लोकाः पादा अग्निः षट्पात्तस्य पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप ओषधिवनस्प-तय इमानि भूतानि पादास्तेषां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा प्रति-

१ महर्षिर्वशिष्ठस्य पुत्र इति ख. ग. घ,।

ष्ठिताश्चतस्रो ब्रह्मणः शाखा, अथो आहुः षडिति मूर्त्तिराकाशस्ये-त्यृचा मूर्त्तिर्यजुषो गतिः साममयन्तेजो भृग्वङ्गिरसामापैतद् ब्रह्मैव यच्चत्वतुष्पाद् द्विः संस्थित इति। तस्य भृग्वङ्गिरसः संस्थे अथो आहुरेकसंस्थित इति, यद्धोतर्च्चा मण्डलैः करोति पृथिवीं तेनाप्याययति एतस्यां ह्यग्निश्चरति।

तदप्येतदृचोक्तम्। अग्निवासाः पृथिव्यसि तन्यूरिति।

यदध्वर्य्युर्यजुषा करोत्यन्तरिक्षं तेनाप्याययति तस्मिन्वायुर्न निविशते कतमच्च नाह इति।

तदप्येतदृचोक्तं। अन्तरिक्षे पथिभिर्ह्रीयमाणो (१) न निविशते कतमच्च नाहः। अपां योनिः प्रथमजा ऋतस्य क्व स्विज्जातः कुत आबभूवेति।

यदुद्गाता साम्ना करोति दिवं तेनाप्याययति तत्र ह्यादित्यः शुक्रश्चरति।

तदप्येतदृचोक्तं। उच्चायतं तमरुणं सुपर्णमिति। यद् ब्रह्मर्चा काण्डैः करोत्यपस्तेनाप्याययति चन्द्रमा ह्यप्सु चरति।

तदप्येतदृचोक्तम्। चन्द्रमा अप्सन्तरिति। तासामोषधिवनस्पतयः काण्डानि, ततो मूलकाण्डपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धैर्यज्ञो वर्त्ततेऽद्भिः कर्म्माणि प्रवर्त्तन्तेऽद्भिः सोमो विषूयते, तद् यद् ब्रह्माणं कर्म्मणि वर्म्मण्यामन्त्रयत्यपस्तेनानुजानात्येषो ह्यस्य भागस्तद्यथा भोक्ष्यमाणोऽप एव प्रथममाचामयेदप उपरिष्टादेवं यज्ञोऽद्भिरेव प्रवर्त्ततेऽप्सु संस्थाप्यते तस्माद्

१ पथिभि ह्रीयमाना इति ख, ग,।

ब्रह्मा पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमैर्यज्ञो वर्त्तते ऽन्तरा हि पुरस्ताद्धोम-संस्थितहोमैर्यज्ञं परिगृह्णात्यन्तरा हि भृग्वङ्गिरसः वेदानो दुह्य(१) भृग्वङ्गिरसः सोमपानं मन्यन्ते सोमात्मको ह्ययं वेद।

तदप्येतदृचोक्तं। सोमं मन्यते पपिवानिति।

तद्यथेमां पृथिवीमुदीर्णां ज्योतिषा धूमायमानां वर्षं शमयत्येवम् ब्रह्मा भृग्वङ्गिरोभिर्व्याहृतिभिर्यज्ञस्य विरिष्टं शमयत्यग्निरादित्याय म इत्येतेऽङ्गिरस एत इदं सर्वं समाप्नुवन्ति, वायुरापश्चन्द्रमा इत्येते भृगव एत इदं सर्वं समाप्याययन्त्येकमेव संस्थं भवतीति ब्राह्मणम्॥ ८।

विचारी ह वै काबन्धिः कबन्धस्याथर्वणस्य पुत्रो मेधावी मीमांसकोऽनूचान आस, स ह स्वेनातिमानेन मानुषं वित्तं नेयाय, तं मातोवाच, त एवैतदन्नमवोचंस्त इममेषु कुरुपञ्चालेष्वङ्गमगधेषु काशिकौशल्येषु शाल्वमत्स्येषु शवसउशीनरेषूदीच्येष्वन्नमदन्तीत्यथ वयं तवैवातिमाने(२) नानाद्यास्मो वत्स वाहनमन्विच्छेति स मान्धातुर्यौवनाश्वस्य सार्वभौमस्य राज्ञः सोमं प्रसूतमाजगाम, स सदोऽनुप्रविश्यर्त्विजश्च यजमानञ्चामन्त्रयामास, तद्याः प्राच्यो नद्यो वहन्ति याश्च दक्षिणाच्यो याश्च प्रतीच्यो याश्च उदीच्यस्ताः सर्वाः पृथङ्नामधेयैरित्याचक्षते, तासां समुद्रमभिपद्यमानानां छिद्यते नामधेयं समुद्र इत्याचक्षते, एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्याताः

---

१ वेदाम दुह्य इति घ.।

२ तवैवातिमानेन नानाद्याम्म इति क. ख,।

सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्यास्तेषां यज्ञमभिपद्यमानानां छिद्यते नामधेयं यज्ञ इत्येवाचक्षते ॥ ९ ॥

भूमिर्ह वै एतद्विच्छिन्नं देवयजनं यदप्राक्प्रवणं यदनुदक्प्रवणं यत् कृत्रिमं यत्समविषममिदं ह त्वेव देवयजनं यत्समं समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं समं समास्तीर्णमिव भवति, यत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मणतां विद्याद् ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोतीति वोचे छन्दस्तन्न विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । तान् ह पप्रच्छ किं विद्वान् होता हौत्रं करोति, किं विद्वानध्वर्युराध्वर्यवं करोति, किं विद्वानुद्गातौद्गात्रं करोति, किं विद्वान् ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोतीति वोचे छन्दस्तन्न विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । ते ब्रूमो वागेव होता हौत्रं करोति वाचो हि स्तोमा श्च वषट्काराश्चाभिसम्पद्यन्ते, ते ब्रूमो वागेव होता वाग् ब्रह्म वाक् देव इति । प्राणापानाभ्यामेवाध्वर्युराध्वर्यवं करोति, प्राणः प्रणीतानि ह भूतानि प्राणः प्रणीताः प्रणीतास्ते ब्रूमः प्राणापानावेवाध्वर्यू प्राणापानौ ब्रह्म प्राणापानौ देव इति । चक्षुषैवोद्गाता औद्गात्रं करोति चक्षुषा हीमानि भूतानि पश्यन्त्यथो चक्षुरेवोद्गाता चक्षुर्ब्रह्म चक्षुर्देव इति । मनसैव ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोति मनसा हि तिर्यक् च दिश ऊर्द्ध्वं च यच्च किञ्च मनसैव करोति तद् ब्रह्म ते ब्रूमो मन एव ब्रह्मा मनो ब्रह्म मनो देव इति ॥ १० ॥

तद्यथा ह वा इदं यजमानश्च याजयितारश्च दिवं ब्रूयुः पृथिवीति, पृथिवीं वाक् द्यौरिति ब्रूयुस्तदन्यो नानुजानात्येतामेवं नानुजानाति यदेतद् ब्रूयादथ नु कथमिति होतेत्येव होतारं ब्रूयाद्

गिति वाचं, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमध्वर्य्युरित्येवाध्वर्य्युं ब्रूयात्, प्राणापानाविति प्राणापानौ, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमुद्गातित्येवोद्गातारं ब्रूयाच्चक्षुरिति चक्षुर्ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवं ब्रह्मेत्येव ब्रह्माणं ब्रूयान्मन इति मनो ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति देवम् ॥ ११ ॥

नाना प्रवचनानि ह वा एतानि भूतानि भवन्ति ये चैवासोमपं याजयन्ति ये च सुरापं ये च ब्राह्मणं विच्छिन्नं सोमयाजिनं तं प्रातः समित्पाणय उपोदेयुरुपायामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव नो भवांस्तां ह्यप्रश्नानपृच्छद्यानेव नो भवान् व्याचक्षीयेति, तथेति तेभ्य एतान् प्रश्नान् व्याचचष्टे, तथेन ह वा इदं विद्यमानञ्चाविद्यमानञ्चाभिनिदधाति तद् ब्रह्म तद्यो वेद स ब्राह्मणोऽधीयानोऽधील्याचक्षत इति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अथातो देवयजनान्यात्मा देवयजनं श्रद्धा देवयजनमृत्विजो देवयजनं भौमं देवयजनं तद्वा एतदात्मा देवयजनं यदुपव्यायच्छमानो वाऽनुपव्यायच्छमानो वा शरीरमधिवसत्येष यज्ञ एष यजत एतं यजन्त एतद्देवयजनमथैतत् श्रद्धा देवयजनं यदैव कदाचिद्दद्यात् श्रद्धा त्वेवैनं नातीयात्तद्देवयजनमथैतदृत्विजो देवयजनं यत्र कश्चिद् ब्राह्मणो विद्यावान्मन्त्रेण करोति तद्देवयजनमथैतद्भौमं देवयजनं यत्रापस्तिष्ठन्ति यत्र स्यन्दन्ति प्रतक्षहन्त्युद्दहन्ति तद्देवयजनं यत्समं समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं समं समास्तीर्णमिव भवति यस्य श्वभ्रकूर्मौ वृक्षः पर्वतो नदी पन्था वा पुरस्तात्स्यान्न देवयजनमात्रं पुरस्तात्पर्य्यवशिष्येन्नोत्तरतोऽग्नेः पर्य्युपसीदेरन्निति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अदितिर्वै प्रजाकामौदनमपचत् तत उच्छिष्टमश्नात् सा गर्भमधत्त, तत आदित्या अजायन्त, य एष ओदन. पच्यत आरम्भणमेवैतत् क्रियते आक्रमणमेव प्रादेशमात्रीः समिधो भवन्त्येतावां ह्यात्मा प्रजापतिना सम्मितोऽग्नेर्वै या यज्ञिया तनूस्तस्ततस्थे तया समगच्छत एषा स्वष्टत्या तनूर्यद् घृतं, यद् घृतेन समिधो अनक्ति ताभ्यामेवैनं तत्तनूभ्यां समर्द्धयति यन्निर्मार्गस्यादधात्यवक्लृप्त्या वै वीर्य्यं क्रियते यन्निर्मार्गस्यादधात्यवक्लृप्त्या एव संवत्सरो वै प्रजननमग्निः प्रजननमेतत् प्रजननं यत्संवत्सर ऋचाऽग्नौ समिधमादधाति, प्रजननादेवैनन्तत् प्रजनयिता प्रजनयत्यवत्यत्तुर्वै पुरुषो(१) न हि तद्वेद यदत्तुमभिजायते, यन्नत्वन्नं तदाप्नोति, य एष ओदनः पच्यते, योनिरेवैषा क्रियते, यत्समिध आधीयन्ते रेतस्तत् धीयते संवत्सरो वै रेतो हितं प्रजायते, ये संवत्सरे पर्य्येतेऽग्निमाधत्ते प्रजापतिरेवैनमाधत्ते, द्वादशसु रात्रीषु पुरा संवत्सरस्याधेयात्ता हि संवत्सरस्य प्रतिमा अथो तिसृष्वथो द्वयोरथो पूर्वेद्युराधेयात्, ते वा अग्निमादधानेनादित्या वा इत उत्तमेष मेऽमुष्मिंल्लोक आयंस्ते पथि रक्षन्त इयन्तद् यच्यमाणं प्रतिनुदन्त उच्छेषणभाजा वा आदित्या यदुच्छिष्टं यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति तेभ्य एव प्रोवाच तेभ्य एव प्रोच्य स्वर्गं लोकं यन्ति ॥ १५ ॥

प्रजापतिरथर्वा देवः स तपस्तप्त्वैतञ्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निरमिमत, चतुर्लोकं चतुर्द्देवं चतुर्वेदं चतुर्होत्रमिति, चत्वारो वा इमे लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति, चत्वारो वा इमे देवा अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः, चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो

१ प्रजनयत्यवत्तत्तुर्वै पुरुषः न हि तद्वेद यदत्तुमभिजायते इति क, ख, ।

यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति, चतस्रो वा इमे होत्रा होत्र-माध्वर्य्यवमौद्गात्रं ब्रह्मत्वमिति।

तदप्येतदृचोक्तम्। चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश इति।

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः, त्रयो अस्य पादा इति सवनान्येव, द्वे शीर्षे इति ब्रह्मौदनप्रवर्ग्यावेव, सप्त हस्तासो अस्येति छन्दांस्येव, त्रिधा बद्ध इति मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, वृषभो रोरवीत्येष ह वै वृषभ एष तद्रोरवीति यद्यज्ञेषु शस्त्राणि शंसत्यृग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्ब्रह्मभिरिति, महोदेवो मर्त्यां आविवेशेत्येष ह वै महान् देवो यद्यज्ञ एषु मर्त्यां आविवेश। यो विद्यात्सप्त प्रवत इति प्राणानाह सप्त विद्यात्परावत इत्यपानानाह। शिरो यज्ञस्य यो विद्यादित्येतद्वै यज्ञस्य शिरो यन्मन्त्रवान् ब्रह्मौदनो यो ह वा एतममन्त्रवन्तं ब्रह्मौदनमुपेयादपशिरसा ह वा अस्य यज्ञमुपेतो भवति तस्मान्मन्त्रवन्तमेव ब्रह्मौदनमुपेयान्नामन्त्रवन्तमिति ब्राह्मणम्॥ १६॥

किमुपयज्ञ आत्रेयो भवतीत्यादित्यं हि तमो जग्राह, तदत्रिरपानुनोद तदत्रिरन्वपश्यत्।

तदप्येतदृचोक्तम्। स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्त्तमाना अवाहन्। गूढं सूर्य्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिरिति? ...

त्रिरधारयत् सूर्य्यमासाय कर्त्तव इति।

तं होवाच वरं वृणीष्वेति, स होवाच दक्षिणीया मे प्रजा स्यादिति, तस्मादात्रेयाय प्रथमदक्षिणा यज्ञे दीयन्त इति ब्राह्मणम्॥ १७॥

प्रजापतिर्वेदानुवाच अग्नीनादधीयेति, तान्वागभ्युवाचाग्नौ

वै सम्भाराणामिति, तद्वीरात् क्रूरात्सलिलात्सरस उदानिन्युस्ता-
न् वागभ्युवाचाश्वः शम्येतेति, तथेति तमृग्वेद एत्योवाचाहमश्वं
शमेयमिति तस्मा अविस्रमाय महद्भयं सस्रजे, स एतां प्राचीं दिश-
म्भेजे स होवाचाशान्तो न्वयमश्व इति । तं यजुर्वेद एत्योवाचाह-
मश्वं शमेयमिति तस्मा अविस्रमाय महद्भयं सस्रजे, सा एतां
प्रतीचीन्दिशं भेजे स होवाचाशान्तो न्वयमश्व इति । तं साम-
वेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति, केन नु त्वं शमयिष्यसीति, रथ-
न्तरं नाम मे सामाघोरञ्चाक्रूरञ्च तेनाश्वमभिष्टूयते तस्मा-
अथ विस्रमाय तदेव महद्भयं सस्रजे, स एतामुदीचीन्दिशम्भेजे,
स होवाचाशान्तो न्वयमश्व इति । तान्वागभ्युवाच शंयुमाथर्वणं
गच्छथेति, ते शंयुमाथर्वणमासीनं प्राप्योचुर्नमस्ते अस्तु भगवन्नश्वं
शम्येतेति । तथेति स खलु कबन्धस्याथर्वणस्य पुत्रमामन्त्रयामास
विचारिन्निति, भगो इति हास्मै प्रतिश्रुत प्रतिशृश्वावाश्व शम्येतेति,
तथेति स खलु शान्त्युदकं चकाराथर्वणोभिश्चाङ्गिरसोभिश्चातनैर्मा-
तृनामभिर्वास्तोष्पत्यैरिति शमयति तस्य ह स्नातस्याश्वस्याभ्युक्षितस्य
सर्वेभ्यो रोमगर्तेभ्योऽङ्गारा आशीर्यन्त सोऽश्वस्तुष्टो नमस्कारं
चकार नमः शंयुमाथर्वणाय यो मा यज्ञमचीक्लृपदिति, भविष्यन्ति
ह वा अतोऽन्ये ब्राह्मणा लघुसम्भारतमास्त आदित्यस्य पद आधा-
स्यन्त्यनडुहो वत्सस्याजस्य अवणस्य ब्रह्मचारिणो वा एतद्वा आदि-
त्यस्य पदं यद्भूमिस्तत्रैव पद आहितं भविष्यतीति सोऽग्नौ प्रणीय-
मानेऽश्वेऽन्वारब्धं ब्रह्मा यजमानं वाचयति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
इति पञ्च, तं ब्राह्मणा उपवहन्ति तद्ब्रह्मोपाकुरुते एष ह वै विद्वां-
सर्वविद् ब्रह्मा यद्भृग्वङ्गिरोविदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्द्धन्त ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमन्नस्तावद्यज्ञं गोपाय, यावदसुरैः संयतामहा इति, स वै नस्तेन रूपेण गोपाय येन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि येन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स ऋग्वेदो भूत्वा पुरस्तात्परीत्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नन्यत्तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स यजुर्वेदो भूत्वा पश्चात्परीत्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नन्यत्तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स सामवेदो भूत्वा उत्तरतः परीत्योपातिष्ठत् तं देवा अब्रुवन्नन्यदेव तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स इन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नेतत्तद्रूपं कुरुष्वैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयस्येतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, तद्यदिन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्योपातिष्ठत्तद्ब्रह्माऽभवत्तद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं तद्वा एतदथर्वणो रूपं यदुष्णीषी ब्रह्मा, तं दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीरंस्तं यद्दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीरंस्तत्सदस्योऽभवत्तत्सदस्यस्य सदस्यत्वं बलेर्ह वा एतद् बलमुपजायते यत्सदस्य आमयतो वै व्रजस्य बहुलतरं व्रजं विन्वन्ति,(१) घोरा वा एषा दिग्दक्षिणा शान्ता इतरास्तद्यानि स्तुतानि ब्रह्माऽनुमन्त्रयते मनसैव तानि सदस्यो जनदित्येतां व्याहृतिं जपं चेत्यात्मानं जनयति नजित्यात्मानमपित्वे दधाति, तं देवा अब्रुवन्वरं वृणीष्वेति वृणा३ इति, स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तः तिष्ठेयुरिति तं तस्यामेव होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठंस्तं यत्तस्यामेव

१ विदन्तीति घ. ।

होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठंस्तद्ब्राह्मणाच्छंस्य-भवत्तद्ब्राह्मणाच्छंसिनो ब्राह्मणाच्छंसित्वं सैषैन्द्री होत्रा यद् ब्राह्मणाच्छंसीया, द्वितीयं वरं वृणीष्वेति वृणा३ इति स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायां वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति तं तस्यामेव होत्रायां वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठंस्तं यत्तस्यामेव होत्रायां वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठंस्तत् पोताऽभवत्तत् पोतुः पोतृत्वं सैषा वायव्या होत्रा यत् पोत्रिया, तृतीयं वरं वृणीष्वेति वृणा३ इति स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति तन्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठंस्तं यत्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठंस्तदाग्नीध्रोऽभवत्तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वं सैषाग्नेयी होत्रा यदाग्नीध्रीयेति ब्राह्मणम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणो ह वा इममग्निं वैश्वानरं बभार। सोऽयमग्निर्वैश्वानरो ब्राह्मणेन भ्रियमाण(१) इमांल्लोकान् जनयतेऽथायमीक्षतेऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिदमग्निर्वैश्वानरो ज्वलति हन्ताहं यन्मयि तेज इन्द्रियं वीर्य्यन्तद्दर्शयाम्युत वै मा विभ्रियादिति, स आत्मानमाप्याययेत्तं पयोधोक्तमिमं ब्राह्मणं दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत् सद्वितीयमात्मानमाप्याययेत्तं घृतमधोक्तमिमं ब्राह्मणं दर्शयित्वा आत्मन्यजुहोत्, स तृतीयमात्मानमाप्याययेत्तदिदं विश्वं विकृतमन्नाद्यमधोक्तमिमं ब्राह्मणं दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत्, स चतुर्थमात्मानमाप्याययेत्तेन ब्राह्मणस्य जायां विराजमपश्यत्

१ भ्रियमाण इति क, घ, ।

तामस्मै प्रायच्छत स आत्मा अपिलमभवत्तत इममग्निं वैश्वानरं परास्युर्ब्राह्मणोऽग्निं जातवेदसमधत्त, सोऽयमब्रवीत् अग्ने जातवेदो अभिनिधेहि मेहीति तस्य हैतं नामाधत्ताघोर चाक्रूरश्च, सोऽश्वोऽभवत्तस्मादश्वो वहेत रथं न भवति(१) पृष्ठेन सादिनं, स देवानागच्छत्स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत् तस्माद्देवा अबिभयुस्तं ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयर्चाऽशमयत् ॥ २० ॥

अग्निं त्वाहुर्वैश्वानरं सदनान् प्रदहन्वगाः । स नो देवत्राधिब्रूहि मारिषामा वयन्तवेति ।

तमेताभिः पञ्चभिर्ऋग्भिरुपाकुरुते यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति ।

सोऽशाम्यत्तस्मादश्वः पशूनां जिघत्सुरतमो भवति वैश्वानरो ह्येष तस्मादग्निः पदमश्व ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्तस्तस्य रसमपीडयत् स रसोऽभवद्रसो ह वा एष तं वा एतं रसं सन्तं रथ इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः । स देवानागच्छत् स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत्तस्माद्देवा अबिभयुस्तं ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयर्चाऽऽज्याहुत्याऽभ्यजुहोदिन्द्रस्यौजो मरुतामनीकमिति ।

रथमभिहुत्वा तमेतयर्चाऽतिष्ठद् वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इति ।

तस्मादाग्न्याधेयिकं रथं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं तस्य तत्प्राणस्तनूर्ज्येष्ठां दक्षिणां निरमिमत । तां पञ्चस्वपश्यदृचि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे ।

---

१ तस्मादश्वो वहेत रथिन भवति इति क, ।

तासां द्वे ब्रह्मणे प्रायच्छद्वाचं च ज्योतिश्च, वाग्वै धेनुर्ज्योतिर्हिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकां चातुष्प्राश्यां धेनुं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्ता पशुषु शाम्यमानेषु चक्षुर्हापयन्ति चक्षुरेव तदात्मनि धत्ते यद्वै चक्षुस्तद्धिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकं हिरण्यं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं तस्यात्मन्नधत्त तेन प्राज्वलयद् यन्नाधत्त तदाग्लाऽभवत्तदाग्ला भूत्वा सा समुद्रं प्राविशत्सा समुद्रमदहत्तस्मात्समुद्रो दुर्गिरपि वैश्वानरेण हि दग्धः सा पृथिवीमुदैत्सा पृथिवीं व्यदहत्सा देवानागच्छत्सा देवानहिडत्ते देवा ब्रह्माणमुपाधावन् स नैवागायन्नानृत्यत् सैषाग्लैषा कारुविदा नाम तं वा एतमाग्लाहतं सन्तमाग्लागृध इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। य एष ब्राह्मणो गायनो वा नर्त्तनो वा भवति तमाग्लागृध इत्याचक्षते, तस्माद् ब्राह्मणो नैव गायेन्नानृत्येन्माग्लागृधः स्यात्तस्माद् ब्राह्मं पूर्वं हविरपरं प्राजापत्यं प्राजापत्यात् ब्राह्मणमेवोत्तममिति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथर्वाणश्च ह वा आङ्गिरसश्च भृगुचक्षुषी तद् ब्रह्माभिव्यपश्यंस्तदजानन्वयं वा इदं सर्वं यद्भृग्वङ्गिरस इति। ते देवा ब्राह्मं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नावजुहवुरेतद्वै ब्राह्मं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नौ हूयते, एष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणस्तस्योर्ज्जयोर्ज्जां देवा अभजन्त सुमनस एव स्वधां पितरः श्रद्धया स्वर्गं लोकं ब्राह्मणास्तेन सुन्वन्त्यपयोऽन्ततः स्त्रियः केवल आत्मन्यवारुन्धत वाह्या उभयेन सुन्वन्ति, यद्वै यच्चे ब्राह्मं हविर्न निरूप्येतानृजवः प्राजापत्यहविषो मनुष्या जायेरन्नसौ यांल्लोकान् शृणोति पिता ह्येष आह-

वनीयस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्योऽग्निहोत्रं जुहोतीति, देवा प्रिये धामनि मदन्ति तेषामेषोऽग्निः सान्तपनश्रेष्ठो भवत्येतस्य वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, चक्षुषी तृप्त आदित्यस्तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, श्रोत्रे तृप्ते दिशश्चान्तर्दिशाश्च तृप्यन्ति, स्नेहेषु तृप्तेष्वापस्तृप्यन्ति, लोमेषु तृप्तेष्वोषधिवनस्पतयस्तृप्यन्ति, शरीरे तृप्ते पृथिवी तृप्यत्येवमेषोऽग्निः सान्तपनः श्रेष्ठस्तृप्तः सर्वांस्तृप्तांस्तर्पयतीति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

सान्तपना इदं हविरित्येष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणो यस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनगोदानचूडाकरणोपनयनाप्लवनाग्निहोत्रव्रतचर्यादीनि कृतानि भवन्ति, स सान्तपनोऽथ योऽयमनग्निकः स कुम्भे लोष्टः, तद्यथा कुम्भे लोष्टः प्रक्षिप्तो नैव शौचार्थाय कल्पते नैव शस्यं निर्वर्त्तयत्येवमेवायं ब्राह्मणोऽनग्निकस्तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य नैव दैवं दद्यान्न पित्र्यं न चास्य स्वाध्यायाशिषो न यज्ञ आशिषः स्वर्गङ्गमा भवन्ति ।

तदप्येतदृचोक्तम् । अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

अथ ह प्रजापतिः सोमेन यक्ष्यमाणो वेदानुवाच, कं वो होतारं वृणीयां, कमध्वर्युं, कमुद्गातारं, कं ब्रह्माणमिति । त ऊचुर्ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुद्गातारमथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञश्चतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु चतुर्षु वेदेषु चतसृषु होत्रासु चतुष्पाद् यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद, तस्मादृग्विदमेव होतारं वृणीष्व, स हि होत्रं वेदाग्निर्वै होता, पृथिवी वा ऋचामायतनमग्निर्देवता गायत्रं

छन्दः भूरिति शुक्रं तस्मात्तमेव होतारं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्जितय- एतस्य लोकस्यावरुद्धय एतस्य लोकस्य व्यृद्धय एतस्य लोकस्य समृद्धय- एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य पर्य्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तये, अथ चेन्नैवंविदं होतारं वृणुते, पुरस्तादेवैषां यज्ञो रिच्यते। यजुर्विदमेवाध्वर्युं वृणीष्व स ह्याध्वर्य्यवं वेद, वायुर्वा अध्वर्य्युरन्तरिक्षं वै यजुषामायतनं वायुर्देवता त्रैष्टुभं छन्दो भुव इति शुक्रं तस्मात्तमेवाध्वर्युं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्येत्ये- वाथ चेन्नैवंविदमध्वर्य्युं वृणुते, पश्चादेवैषां यज्ञो रिच्यते। सामविदमेवोद्गातारं वृणीष्व स ह्यौद्गात्रं वेदादित्यो वा उद्गाता द्यौर्वै साम्नामायतनमादित्यो देवता जागतं छन्दः स्वरिति शुक्रं तस्मात्तमेवोद्गातारं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्येत्येवाथ चेन्नैवंविदमु- द्गातारं वृणुते, उत्तर एवैषां यज्ञो रिच्यते। अथर्वाङ्गिरोविदमेव ब्रह्माणं वृणीष्व स हि ब्रह्मत्वं वेद चन्द्रमा वै ब्रह्मा आपो वै भृग्वङ्गि- रसामायतनं चन्द्रमा देवता वैद्युतश्चोष्णिक्काकुभे छन्दसी ओमित्यथ- र्वणां शुक्रं जनदित्यङ्गिरसां, तस्मात्तमेव ब्रह्माणं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्जितय- एतस्य लोकस्यावरुद्धय एतस्य लोकस्य व्यृद्धय एतस्य लोकस्य समृद्धय- एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य पर्य्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तयेऽथ चेन्नैवंविदं ब्रह्माणं वृणुते, दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते ॥ २४ ॥

इति अथर्व्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे
द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

ओं दक्षिणाप्रवणा भूमिर्दक्षिणत आपो वहन्ति तस्माद्यज्ञास्तद्भूमेरुन्नततरमिव भवति यत्र भृग्वङ्गिरसो विष्ठास्तद्यथा(१) आपद्रमांल्लोकानभिवहन्त्येवमेव भृग्वङ्गिरसः सर्वान् देवानभिवहन्त्येवमेवैषा व्याहृतिः सर्वान् वेदानभिवहन्त्यो३मिति ह्यर्चामो१मिति यजुषामो१मिति साम्नामो१मिति सर्वस्याहाभिवादस्तं ह स्मैतदुत्तरं यज्ञे विद्वांसः कुर्वन्ति देवा ब्रह्माण आगच्छत आगच्छतेत्येते वै देवा ब्रह्माणो यद्भृग्वङ्गिरसस्तानेवैतद् गणानांस्तान् वृणानां ह्वयन्तो(२) मन्यन्ते नान्यो भृग्वङ्गिरोविद् वृतो यज्ञमागच्छन् यज्ञस्य (३) तेजसा तेज आप्नोत्यूर्ज्जयोर्जा यशसा यशो नान्यो भृग्वङ्गिरोविद्वृतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं परिमुष्णीयादिति, तद्यथापूर्वं वत्सोऽधीत्य गां धयेदेवं ब्रह्मा भृग्वङ्गिरोविद्वृतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं परिमुष्णीयादिति, तद्यथा गौर्वाऽश्वो वाऽश्वतरो वैकपात् द्विपात् त्रिपादिति स्यात्, किमभिवहेत् किमभ्यश्नुयादिति, तस्मादृग्विदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्य्युं, सामविदमुद्गातारमथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञश्चतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु चतुर्षु वेदेषु चतसृषु होत्रासु चतुष्पाद्यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद यश्चैवमृत्विजामार्त्विज्यं वेद यस्य यज्ञे यजनीयं वेदेति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

---

१ विष्ठास्तद् यथेति घ, ।

२ तानेवैतद् गणान स्ताम् वृणान ह्वयन्त इति क, ।

३ यज्ञमागच्छन्यज्ञस्येति क,

प्रजापतिर्यज्ञमतनुत, स ऋचैव हौत्रमकरोत्, यजुषाध्वर्य्यवं, साम्नौद्गात्रमथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्वं, तं वा एतं महावाद्यं कुरुते, यदृचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नौद्गात्रमथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्वं, स वा एष त्रिभिर्वेदैर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः संस्क्रियते मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतरं पक्षं संस्करोत्ययमु वै यः पवते स यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनिर्मनसा चैव हि वाचा च यज्ञो वहत्यत एव मन इयमेव वाक् स यद्ददन्नास्ति विद्यादर्द्धं मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तद्यथैकपात् पुरुषो यन्नेकचक्रो वा रथो वर्त्तमानो भ्रेषं न्येत्येवमेवास्य यज्ञो भ्रेषं न्येति, यज्ञस्य भ्रेषमनुयजमानो भ्रेषं न्येति, यजमानस्य भ्रेषमन्वृत्विजो भ्रेषं नियन्ति, ऋत्विजां भ्रेषमनुदक्षिणा भ्रेषं नियन्ति, दक्षिणानां भ्रेषमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्भ्रेषं न्येति, पुत्रपशूनां भ्रेषमनुयजमानः स्वर्गेण लोकेन भ्रेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्य भ्रेषमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमो भ्रेषं न्येति, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तदु ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्माणं दृष्ट्वा भाषमाणमर्द्धं मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तस्माद्ब्रह्मा स्तुते बहिःपवमाने वाचोयम्यमुपांश्वन्तर्यामाभ्यामथ ये पवमान उद्गृचुस्तेष्वथ यानि च स्तोत्राणि च शस्त्राण्यावषट्कारात्तेषु स यदृक्तो भ्रेषन्नियच्छेदों भूर्जनदिति गार्हपत्ये जुहुयात्, यदि यजुष्ट ओं भुवो जनदिति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, यदि सामत ओं स्वर्जनदित्याहवनीये जुहुयात्, यद्यनाज्ञाता ब्रह्मता ओं भूर्भुवः स्वर्जनदोमित्याहवनीय एव जुहुयात्, तद्वाकोवाक्यस्यर्चां यजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामथापि वेदानां रसेन यज्ञस्य विरिष्टं सन्धीयते, तद्यथा लव

णेनेत्युक्तं, तद्यथा उभयपात्पुरुषो यन्नुभयचक्रो वा रथो वर्त्त-
मानोऽभ्रेषं न्येत्येवमेवास्य यज्ञोऽभ्रेषं न्येति, यज्ञस्याभ्रेषमनु
यजमानोऽभ्रेषं न्येति, यजमानस्याभ्रेषमन्वृत्विजोऽभ्रेषं नियन्ति,
ऋत्विजामभ्रेषमनु दक्षिणा अभ्रेषं नियन्ति, दक्षिणानामभ्रेष-
मनु यजमानः पुत्रपशुभिरभ्रेषं न्येति, पुत्रपशूनामभ्रेषमनु-
यजमानः स्वर्गेण लोकेनाभ्रेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्याभ्रेषमनु
तस्यार्द्धस्य योगक्षेमोऽभ्रेषं न्येति, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्यदौदुम्बर्य्यान्म आसिष्ट, हिङ्कृणोत् मे प्रास्तावीन्म उदके
आसीत् मे सुब्रह्मण्यामाह्वासीदित्युन्नाते दक्षिणा नीयन्ते, ग्रहान्
मेऽग्रहीत् प्राचारीन्मेऽस्तुवन् मे समनसस्कार्षीदयाक्षीन्मेऽशंसो-
न्मेऽवषट्कार्षीन्म इत्यध्वर्य्यवे होतृषदन आसिष्ट, अयाक्षीन्मेऽशंसो
न्मेऽवषट्कार्षीन्म इति होत्रे देवयजनं मेऽचीक्लृपद् ब्रह्मा सादं
मेऽसीक्लृपद् ब्रह्मजपान्मेऽजपीत् पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमान्मेऽहौषी-
दयाक्षीन्मेऽशंसीन्मेऽवषट्कार्षीन् म इति(१) ब्रह्मणे भूयिष्ठेन मा
ब्रह्मणाकार्षीदित्येतद्वै भूयिष्ठं ब्रह्म यद्भृग्वङ्गिरसः, येऽङ्गिरसो येऽङ्गि-
रसः स रसः, येऽथर्वाणो येऽथर्वाणस्तद्भेषजं, यद्भेषजं तदमृतं, यदमृतं
तद् ब्रह्म, स वा एष पूर्वेषामृत्विजामर्द्धभागस्यार्द्धमितरेषामर्द्धं
ब्रह्मण इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्च सङ्ग्रामं समयतन्त, तत्रैतास्तिस्रो हो-
त्रका जिह्मं प्रतिपेदिरे, तासामिन्द्र उक्थानि सामानि लुलोप, तानि

---

१ वषट्कारिणोनम इतीति ख, ग, ॥

होत्रे प्रागच्छदाज्यं ह वै होतुर्बभूव, प्रउगं पोतुर्वैश्वदेवं ह वै होतुर्बभूव, निष्केवल्यं नेष्टुर्मरुत्वतीयं ह वै होतुर्बभूव, आग्निमारुतमाग्नीध्रस्य, तस्मादेतदभ्यस्ततरमिव शस्यते, यदाग्निमारुतं यस्मादेते संशंसुका इव भवन्ति(१) यदुद्गाता पोता नेष्टाग्नीध्रो समोहे वसीत तद् ब्रह्मियसामिवास तासामर्द्धं प्रतिलुलोप प्रथमाहर्गच्च प्रथमपदच्चैतद्दक्षिणाच्चैतत्परिशिषेदेदिति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उद्दालको ह वा आरुणिरुदीच्यान् वृतो धावयाञ्चकार, तस्य ह निष्क उपाहितो बभूव, उपवादाद् बिभ्यतो यो मा ब्राह्मणोऽनूचान उपवदिष्यति तस्मा एतं प्रदास्यामीति, तद्धोदीच्यान् ब्राह्मणान् भयं बिभेद उद्दालको ह वा अयमायाति, कौरुपाञ्चालो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्त्रः स ऊर्द्धं वृतो न पर्य्यादधीत केनेमं वीरेण प्रति संयतामहा इति, तं यत एव प्रपन्नं दध्रे तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायनं शौनकमूचुः, स्वैदायन त्वं वै नो ब्रह्मिष्ठोऽसीति त्वयेमं वीरेण प्रतिसंयतामहा इति, तं यत एव प्रपन्नं दध्रे तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायना इत्यामन्त्रयामास, स हो गौतमस्य पुत्त्रेतीतिहास्मा अस्य्यात्, प्रतिश्रुतं प्रतिशुश्राव, स वै गौतमस्य पुत्त्र ऊर्द्धं वृतोऽधावीत् ॥ ६ ॥

यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, कस्मादुःसामपरमिव श्मश्रूपकक्षाण्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्रथमं पलिता भवन्ति, कस्मादन्ततः सर्वा एव पलिता भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमास-

१ शं शं शका इव भवन्तीति क, ॥

योरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, कस्मादासामपरमिव जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, कस्मादासां पुनरेव जायन्ते, कस्मादन्ततः सर्व एव प्रभिद्यन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः पूर्वे जायन्ते, पर उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयो रूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः अणीयांसो ह्रसीयांसः प्रथीयांसो वर्षीयांस उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमौ दंष्ट्रौ दीर्घतरौ, कस्मात्समे इव जम्भे, (१) यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमे श्रोत्रे ऽन्ततः समे इव दीर्णे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मात् पुमांसः श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुवः स्त्रियः, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, कस्मादासामस्थीनि दृढतराणीव भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात कस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, कस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सिक्तं सम्भवति, कस्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिदं शिश्नमुच्चय एति नोचीपद्यते कस्मात्स्त्रदपानम् ॥ ७ ॥

अथ यः पुरस्तादष्टावाज्यभागान् विद्यात् मध्यतः पञ्च हविर्भागाः, षट् प्राजापत्या उपरिष्टादष्टावाज्यभागान् विद्यात् अथ यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पक्षां सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात् अथ यः पङ्क्तिं पञ्चपदां सप्तदशाक्षरां सर्वैर्यज्ञैर्ज-

१ सम इमे जम्भे इति ख,॥

मामं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात् अस्मै ह निष्कं प्रयच्छन्नुवाचा-
नूचानो ह वै स्वैदायना स सुवर्णं वै सुवर्णविदे ददामीति तदुपयम्य
निश्चक्राम, तत्रापव्राज यचेतरो बभूव, तं ह पप्रच्छ किमेष गोतमस्य
पुत्त इत्येष ब्रह्मा ब्रह्मपुत्त इति होवाच, यदेनं कश्चिदुपवदेतोत
मीमांसेत ह वा मूर्द्धा वा अस्य विपतेत, प्राणा वैनं जह्युरिति, ते
मिथ एव चिक्रन्देयुर्विं प्रापव्राज यचेतरो बभूवुस्ते प्रातः समित्पाणय-
उपादेयुरुपायामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव नो भवांस्तां ह्य
प्रश्नानपृच्छद्यानेव नो भवान् व्याचक्षीयेति, तथेति तेभ्य एतान्
प्रश्नान् व्याचचष्टे ॥ ८ ॥

यत्पुरस्तात् वेदेः प्रथमं वर्हिस्तृणाति तस्मादिमाः प्रजाः
शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, यदपरमिव प्रस्तरमनुस्तृणाति तस्मा-
दासामपरमिव श्मश्रूण्युपकचाण्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यत्
प्राग्बर्हिषः प्रस्तरमनुप्रहरति तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्र-
थमं पलिता भवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवानुप्रहरति तस्मादन्ततः
सर्वा एव पलिता भवन्ति, यत्प्रयाजा अपुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति
तस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, यद्धवींषि पुरोऽनुवाक्यावन्ति
भवन्ति तस्मादासामपरमिव जायन्ते, यदनुयाजा अपुरोऽनुवाक्या-
वन्तो भवन्ति तस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, यत्पत्नी-
संयाजाः पुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति तस्मादासां पुनरेव जायन्ते,
यत्समिष्टयजुरपुरोऽनुवाक्यावद्भवति तस्मादन्ततः सर्व एव प्रभि-
द्यन्ते, यद्गायत्र्याऽनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादधरे दन्ताः पूर्वे
जायन्ते परउत्तरे, यदृचाऽनूच्य यजुषा यजति तस्मादधरे दन्ता-
ऽणीयांसः ह्रसीयांसः प्रथीयांसो वर्षीयांस उत्तरे, यदाघारौ दीर्घ-

तरौ प्राञ्चावाघारयति तस्मादिमौ दंष्ट्रौ दीर्घतरौ, यत् संयाज्ये सच्छन्दसी तस्मात् समे इव जम्भे, यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिमे श्रोत्र अन्ततः समे इव दोर्णे, यज्जपं जपित्वाऽभिहिङ्कृणोति तस्मात् पुमांसः श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुव स्त्रियः, यत् सामिधेनीः सतत्मन्वाह तस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, यत् सामिधेन्यः काष्ठहविषो भवन्ति तस्मादासामस्थीनि दृढ़तराणीव भवन्ति, यत् प्रयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यन्मध्ये हविषां दध्ना च पुरोडाशेन च प्रचरन्ति तस्मादासां मध्यमे वयसिः रेतः सिक्तं सम्भवति, यदनुयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यदुत्तमेऽनुयाजे सक्कदपानिति तस्मादिदं शिश्नमुच्छ्रयति, नोचोपद्यते, यन्नापानित् सक्लच्छूनं स्याद्यन्मुहुरपानित् सक्लत्यक्नं स्यात्तस्मात् सक्लदपानिति नेत् सक्लच्छूनं स्यात् सक्लत्यक्नं वेति ॥ ८ ॥

अथ ये पुरस्तादष्टावाज्यभागाः पञ्च प्रयाजा द्वावाघारौ द्वावाज्यभागावाग्नेया आज्यभागानां प्रथमः सौम्यो द्वितीयो हविर्भागानां हविर्ह्येव सौम्यमाग्नेयः पुरोडाशोऽग्निषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयाः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदित्येते मध्यतः पञ्च हविर्भागाः अथ ये षट् प्राजापत्या इडा च प्राशित्रञ्च यच्चाग्नीध्रायावद्यति, ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य्य एव षष्ठोऽथ य उपरिष्टादष्टावाज्यभागास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममथ या गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा सर्वेर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, वेदिरेव सा, तस्य ये पुरस्ता-

दृष्टावाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षोऽथ ये उपरिष्टाद्दृष्टावाज्यभागाः स उत्तरः पक्षः, हवींष्यात्मा, गार्हपत्यो जवनमाहवनीयः शिरः, सौवर्णराजतौ पक्षौ, तद्यदादित्यं पुरस्तात् पर्यञ्चं न पश्यन्ति तस्मादृज्योतिष्क उत्तरो भवति । अथ या पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति याज्यैव सा, तस्या ओं श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्व्यक्षरो वै वषट्कारः, सैषा पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, तद्यत्रास्यैश्वर्य्यं स्याद्यत्र वैनमभिवहेयुरेवंविदमेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयान्नानेवंविदमिति ब्राह्मणम् ॥ १० ।

अथ ह प्राचीनयोग्य(१) आजगामाग्निहोत्रं भवन्तं पृच्छे गौतम इति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति । किन्देवत्यं ते गवीडायां, किन्देवत्यमुपह्वतायां, किन्देवत्यमुपसृष्टायां, किन्देवत्यं वत्समुन्नीयमानं, किन्देवत्यं वत्समुन्नीतं, किन्देवत्यं दुह्यमानं, किन्देवत्यं दुग्धं, किन्देवत्यं प्रक्रम्यमाणं, किन्देवत्यं ह्रियमाणं, किन्देवत्यमधिश्रीयमाणं, किन्देवत्यमधिश्रितं, किन्देवत्यमभ्यवज्वाल्यमानं, किन्देवत्यमभ्यवज्वालितं, किन्देवत्यं समुद्वान्तं, किन्देवत्यं विष्यन्नं, किन्देवत्यमद्भिः प्रत्यानीतं, किन्देवत्यमुद्वास्यमानं, किन्देवत्यमुद्वासितं, किन्देवत्यमुन्नीयमानं, किन्देवत्यमुन्नीतं, किन्देवत्यं प्रक्रम्यमाणं, किन्देवत्यं ह्रियमाणं, किन्देवत्यमुपसाद्यमानं, किन्देवत्यमुप-

---

१ अथ प्राचीनयोग्य इति घ, ।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहौषीः, किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेचिष्ठाः, किन्देवत्योत्तराहुतिः, किन्देवत्यं हुत्वा स्रुचं निरुदस्यमनैषीः, किन्देवत्यं बर्हिषि स्रुचन्निधायोप्सूज्योत्तरतः पाणी निर्माक्षीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुन्मृज्य पित्र्युपवीतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः स्वधामकार्षीः, किन्देवत्यं प्रथमं प्राशीः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्राशीः,(१) किन्देवत्यमप्रक्षालितयोदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रक्षालितया, किन्देवत्यमपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं स्रुवं स्रुचञ्च(२) प्रत्यताप्सीः, किन्देवत्यं रात्रौ स्रुग्दण्डमवमार्क्षीः, किन्देवत्यं प्रातरुन्मार्क्षीरित्येतच्चेद्वेत्थ, गोतम हुतं, चेदग्नि न वेत्थाहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स होवाच, रौद्रं मे गवोडायां, मानव्यमुपहूतायां, वायव्यमुपसृष्टायां, वैराजं वत्समुन्नीयमानं, जागतमुन्नीतम्, आश्विनं दुह्यमानं, सौम्यं दुग्धं, वार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं क्रियमाणम्,(३) आग्नेयमधिश्रीयमाणं, वैश्वानरीयमधिश्रितं, वैष्णवमभ्यवज्वाल्यमानं, मारुतमभ्यवज्वालितं, पौष्णं समुद्वान्तं, वारुणं विष्यन्नं, सारस्वतमद्भिः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुद्वास्यमानं, धात्रमुद्वासितं, वैश्वदेवमुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीतं, वार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं(४) क्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, बलायोपसन्नम्, आग्नेयी समिद्, यां

---

१ सर्वमेव प्राशीरिति घ, ।

२ स्रुकस्रुवञ्चेति ख, ग, घ, ।

३ द्यावापृथिव्यां क्रियमाणमिति ख, घ, ।

४ द्यावापृथिव्यामिति ख, ग, ।

प्रथमामाहुतिमहौषं मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधां, यद्गार्हपत्यमवेक्षिषमस्य लोकस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुतिः, तस्मात् पूर्वतरा ममैव सा, यद्धुत्वा स्रुचं विरुदस्रमुन्नैषं रुद्रांस्तेनाप्रैषं, यद्बर्हिषि स्रुचं निधायोन्मृज्योत्तरतः पाणी निर्माच्यमोषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषं, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितुरपवीतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः स्वधामकार्षं पितृंस्तेनाप्रैषं, यत् प्रथमम्प्राशिषं प्राणांस्तेनाप्रैषं,(१) यद् द्वितीयं गर्भांस्तेन,(२) तस्मादनश्नन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवाप्राशिषं विश्वान्देवांस्तेनाप्रैषं, यदप्रक्षालितयोदकं स्रुचा न्यनैषं सर्पेतरजनांस्तेनाप्रैषं, यत् प्रक्षालितया सर्पपुण्यजनांस्तेन, यदपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैषं गन्धर्वाप्सरसस्तेनाप्रैषं, यत् स्रुवं स्रुचञ्च प्रत्यतापसं सप्तऋषींस्तेनाप्रैषं, यद्रात्रौ स्रुग्दण्डमवमार्क्ष्यं ये रात्रौ संविशन्ति दक्षिणांस्तामुन्नैषं,(३) यस्मात्तदमार्क्ष्यं ये प्रातः प्रव्रजन्ति दक्षिणां(४)स्तामुन्नैषमिति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्भो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव(५) भवन्तमिति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति। यस्य सायमग्नय उपसमाहिता स्युः सर्वं ज्वलयेयुः प्रक्षालितानि यज्ञपात्राण्युपसन्नानि स्युरथ चेद् दक्षिणाग्निरुद्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रमस्य पत्नी प्रैति, यो विद्वान्

---

१ प्राणंस्तेनाप्रैषमिति क, ख,।

२ गर्भंस्तेनेति क, ख,।

३ दक्षिणंस्तामुन्नैषमिति क, दक्षिणांस्तानुन्नैषमिति घ,।

४ दक्षिणंस्तामुन्नैषमिति क, दक्षिणांस्तामुन्नैषमिति घ,।

५ पृच्छामित्वेवमिति ख, ग,

जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमोति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्याद्दधिदक्षिणाग्निं प्रणोय प्राचोऽङ्गारानुद्धृत्य प्राणापानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नोनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात्सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति। अथ चेदाहवनोय उद्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति क्षिप्रमस्य पुत्रः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमोति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादध्याहवनोयं प्रणोय प्रतोचोऽङ्गारानुद्धृत्य समानव्यानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरञ्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति। अथ चेद्गार्हपत्य(१) उद्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रं गृहपतिः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति सभस्मकमाहवनोयं दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिहृत्य गार्हपत्यस्यायतने प्रतिष्ठाप्य ततः आहवनोयं प्रणोय उदोचो(२) ऽङ्गारानुद्धृत्योदानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नोनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेत्सर्वेऽग्नय(३) उद्वायेयुः किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रं गृहपतिः सर्वज्यानिञ्जोयते, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यानडुहेन शकृत्पिण्डेनाग्न्यायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्याग्निं निर्मथ्य

१ अथ प्रातर्यथास्थानमित्येवाथ चेद्गार्हपत्य इति ख, ग, घ,।

२ प्रणोयोदोच इति ख, ग. प्रणोयेदोच इति घ,।

३ अथ प्रातर्यथास्थानमित्यं वाथ चेत् सर्वेऽग्नय इति ख, ग, घ

प्राणापानाभ्यां स्वाहा समानव्यानाभ्यां स्वाहा उदानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरञ्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेन्नाग्निं(१) जनयितुं शक्नुयुर्न कुतश्चन वातो वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति मोघमस्येष्टं च हुतञ्च भवति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यानडुहेनैव शकृत्पिण्डेनाग्न्यायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्यवात आवातु भेषजमिति सूक्तेनात्मन्येव जुहुयादथ प्रातरग्निं निर्मथ्य यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एवमेवैतद् भो भगवन् यथा भवानाहोपायामित्येव(२) भवन्तमित्येवं चेन्नावच्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यतीति(३) हन्त तु ते तद्वच्यामि यथा ते न व्यपतिष्यतीति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च वाक्तेन तृप्यति, वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्ते पृथिवी तृप्यति, पृथिव्यां तृप्तायां यानि पृथिव्यां भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च प्राणस्तेन तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, वायौ तृप्तेऽन्तरिक्षं तृप्यत्यन्तरिक्षे तृप्ते यान्यन्तरिक्षे भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च चक्षुस्तेन तृप्यति, चक्षुषि तृप्त आदित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्ते द्यौस्तृप्यति, दिवि

१ अथ प्रातर्यथास्थानमित्येवाथ चेन्नाग्निमिति ख, ग, घ, ।

२ उपायामित्येवमिति ख, ग ।

३ व्यपतिष्यदिति ख, ग, ।

तृप्तायां यानि दिवि भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्नाति च पिबति च मनस्तेन तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, चन्द्रमसि तृप्त आपस्तृप्यन्त्यपसु तृप्तासु यान्यप्सु भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च श्रोत्रं तेन तृप्यति, श्रोत्रे तृप्ते दिशश्चान्तर्देशाश्च तृप्यन्ति, दिक्षु चान्तर्देशेषु च तृप्तेषु च यानि दिक्षु चान्तर्देशेषु च भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्नाति च पिबति च तस्यायमेव दक्षिणः पाणिर्जुहूः सव्य उपभृत् कण्ठो ध्रुवाऽन्नं हविः प्राणा ज्योतींषि सदेष्टं सदा हुतं सदाशितं पायितमग्निहोत्रं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

प्रियमेधा ह वै भरद्वाजा यज्ञविदो मन्यमानास्ते ह स्म न कञ्चना वेदविदमुपयन्ति, ते सर्व्वमविदुस्ते सहैवाविदुस्तेऽग्निहोत्रमेव न समवादयन्त, तेषामेकः सकृदग्निहोत्रमजुहोत् द्विरेकस्त्रिरेकस्तेषां यः सकृदग्निहोत्रमजुहोत्तमितरावपृच्छतां कस्मै त्वं जुहोषीति एकधा वा इदं सर्व्वं प्रजापतिः प्रजापतय एवाहं सायं जुहोमीति प्रजापतये प्रातरिति । तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरावपृच्छतां काभ्यां त्वं जुहोषीति, अग्नये प्रजापतय इति सायं, सूर्य्याय प्रजापतय इति प्रातः । तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमितरावपृच्छतां केभ्यस्त्वं जुहोषीत्यग्नये प्रजापतयेऽनुमतय इति सायं, सूर्य्याय प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृत इति प्रातः । तेषां यो द्विरजुहोत्स आर्ध्नोत्स भूयिष्ठोऽभवत्प्रजया चेतरौ श्रिया चेतरावत्याक्रामत्तस्य ह प्रजामितरयोः प्रजास्स या तन्नुमुपेयातां तस्माद् द्विर्होतव्यं, यजुषा चैव मनसा च

यामेव स ऋद्धिमार्ध्नोति(१) तामृध्नोति य एवं वेद, यश्चैवंविद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

स्वाहा वै कुतः सम्भूता, केन प्रकृता, किं वाऽस्या गोत्रं, कत्यक्षरा, कतिपदा, किम्पूर्वावसाना, क्वचित् स्थिता, किमधिष्ठाना, ब्रूहि स्वाहाया यद्दैवतं रूपञ्च । स्वाहा वै सत्यसम्भूता, ब्रह्मणा प्रकृता, लामगायनसगोत्रा, द्वे अक्षरे, एकं पदं, त्रयश्च वर्णाः शुक्लः पद्मः सुवर्ण इति, सर्वच्छन्दसां वेदेषु समासभूतैकोच्छ्वासा वर्णान्ते चत्वारो वेदाः शरीरे, षड़ङ्गान्योषधिवनस्पतयो लोमानि, चक्षुषी सूर्य्याचन्द्रमसौ, सा स्वाहा सा स्वधा सैषा यज्ञेषु वषट्कारभूता प्रयुज्यते, तस्या अग्निर्दैवतं ब्राह्मणो रूपमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

अथापि कारवो ह नाम ऋषयो अल्पस्वा आसंस्त इममेकगुमग्निष्टोमं ददृशुस्तमाहरंस्तेनायजन्त ते स्वर्य्ययुः, स य इच्छेत् स्वर्य्यायीति(२) स एतेनैकगुनाऽग्निष्टोमेन यजेतेति ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

अथातः सवनीयस्य पशोर्विभागं व्याख्यास्यामः । उद्धृत्यावदानानि, हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः, कण्ठः सकाकुदः प्रतिहर्त्तुः, श्येनं पक्ष उद्गातुर्दक्षिणं पार्श्वं सांसमध्वर्य्योः, सव्यमुपगातॄणां, सव्योऽंसः प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणा श्रोणिरथ्यास्ली ब्रह्मणोवरसक्थं(३) ब्राह्मणाच्छंसिनः, ऊरुः पोतुः, सव्या श्रोणिर्होतुरवरसक्थं(४) मैत्राव-

१ सकृद्धिमार्ध्नोतीति ख, ग, घ, ।

२ स्वर्य्यामिति क, ।

३ वरसक्थिमिति क, ।

४ रवरसक्थिमिति क, ।

कण्ठ्योरुरच्छावाकस्य, दक्षिणा दोर्नेष्टुः, सव्या सदस्यस्य, सदस्त्वानूकश्च गृहपतेर्जाघनी पत्न्यास्तां सा ब्राह्मणेन प्रतिग्राहयति, वनिष्टुर्हृदयं वृक्कौ चाङ्गुल्यानि दक्षिणो बाहुराग्नीध्रस्य, सव्य आत्रेयस्य, दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य,(१) सव्यौ पादौ गृहपत्न्या व्रतप्रदायाः,(२) सहैवैनयोरोष्ठस्तं गृहपतिरेवानुशास्ति मणिजाश्च स्कन्धास्तिस्रश्च कीकसा ग्रावस्तुतस्तिस्रश्चैव कीकसा अर्द्धञ्चापानस्योन्नेतुरत ऊर्द्ध्वं चमसाध्वर्य्यूणां क्लोमाः शमयितुः, शिरः सुब्रह्मण्यस्य, यश्च सुत्यामाह्वयते तस्य चर्म तथा खलु षट्त्रिंशत्सम्पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा वा गौः षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बार्हतो वै स्वर्गो लोकः बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते, बृहत्या स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं विभजन्ते । अथ यदतोऽन्यथा शौलिको वा पापकृत्तो वा हुतादो वाऽन्यजना वाऽपि मथ्नीरन्नेवमेवैषां पशुर्विमथितो भवत्यस्वर्गोदेवता यो ह वा इमां श्रुतऋषिः पशोर्विभागं विदाञ्चकार, तामु ह गिरिजाय बाभ्रव्यायामर्त्यो मनुष्येभ्यः(३) प्रोवाच, तत इयमर्वाङ् मनुष्येष्वासीदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

अथातो दीक्षाः । कस्मात्सिषेतोर्दीक्षित इत्याचक्षते, श्रेष्ठां धियं क्षियतीति,(४) तं वा एतं दीक्षितं सन्तं दीक्षित इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ।

---

१ व्रतपदस्येति ख, ग. ।

२ व्रतपदाया इति ख. ग. ।

३ अन्यो मनुष्ये मनुष्ये मनुष्यभ्य इति घ, ।

४ धियं क्षियन्तीति ग, ।

कस्यस्विद्धेतोर्दीक्षितोऽप्रत्युत्थायिको(१) भवत्यनभिवादुकः प्रत्युत्थेयोऽभिवाद्यो ये प्रत्युत्थेयाभिवाद्यास्त एनमाविष्टाभवन्त्यथर्वाङ्गिरसस्तस्य किमाथर्वणमिति, यदात्मन्येव जुह्वति न परस्मिन्नेवं ह्याथर्वणानामोदनसमानामात्मन्येव(२) जुह्वति न परस्मिन्नथास्य किमाङ्गिरसमिति, यदात्मनश्च परेषां च नामानि न गृह्णात्येवं ह तस्मिन्नासादात्मनश्चैव(३) परेषां च नामानि न गृह्यन्ते, विचक्षणवतीं वाचम्भाषन्ते च न सितवतीं विचक्षयन्ति, ब्राह्मणं च न सयन्ति(४) प्राजापत्यं, सैषा व्रतधुगथर्वाङ्गिरसस्तां ह्यन्वायत्ताः, कस्यस्विद्धेतोर्दीक्षितो नाश्यन्नो भवति नास्य नाम गृह्णन्त्यन्नस्थो नामस्थो भवतीत्याहुस्तस्य येऽन्नमदन्ति तेऽस्य पाप्मानमदन्त्यथास्य ये नाम गृह्णन्ति तेऽस्य नाम्नः पाप्मानमपाघ्नतेऽथापि (५) वेदानां गर्भभूतो भवतीत्याहुस्तस्याजातस्याविज्ञातस्याक्रीतसोमस्याभोजनीयं भवतीत्याहुः । स दीक्षाणां प्रातर्जायते सोमं क्रीणन्ति तस्य जातस्य विज्ञातस्य क्रीतसोमस्य भोजनीयं भवतीत्याहुः । कस्यस्विद्धेतोः संसवा परिजिहीर्षिता भवन्ति यतरो वीर्यवत्तमो भवति(६)स परस्य यज्ञं परिमुष्णाति । कस्यस्विद्धेतोर्दैवे न ध्यायेत् संस्थिते नाधीयेतेति संसवस्यैव हेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्यथो वर्षति वायव्य-

१ अप्रत्युत्थायुक इति ख, घ, ।

२ मोदनसवानामात्मन्येति ख, घ, ।

३ तस्मिन्नसादात्मनश्चैवेति ख, ग, ।

४ न च सर्यन्ति इति ख, ग, ।

५ तथापीति घ, ।

६ वीर्य्यवत्तमो भवतीति क, वीर्य्यवत्तरो भवतीति ख, ग, ।

मभिषुण्वन्ति वै देवाः सोमञ्च भक्षयन्ति तदभिषुण्वन्ति ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्तेषां सर्व्वरसभक्षाः पितृपितामहा भवन्ति, स देवे न ध्यायेत् संस्थितेनाधीयेतेति(१) ब्राह्मणम् ॥ १९ ॥

समावृत्त आचार्य्या निषेदुस्तान् ह यज्ञो दीक्षिष्यमाणानां ब्राह्मणरूपं कृत्वोपोदेयायेत्यश्चेद्दोपसमवत्सुर्हन्त वोऽहं मध्ये दीक्षा-इति, त ऊचुर्नैव त्वा विद्मः न जानीमः को होदविज्ञाय-मानेन सह दीक्षिष्यसीति, यन्विदं दीक्षिष्यध्वे भूयो न दी-क्षिष्यध्वेऽथ वा उ एकान्दीक्षयिष्यथ स वै तर्हि मोहिष्यथ मोहि-ष्यति वो यज्ञः(२) सर्व्वे ते दीक्षयिष्यतेत्यथ वा उ एकं दीक्षयिष्यथ ते वा अहीनर्त्विजो गृहपतयो भविष्यथ, ते तूष्णीं ध्यायन्त-आसाञ्चक्रिरे, सहोवाच किन्नु तूष्णीमाध्वे भूयो वः पृच्छामः पृच्छतेति, यन्विदं दीक्षिष्यध्व उपयेम एतस्मिन् संवत्सरे मिथुनं चरिष्यथ नोपेष्यथेति धिगिति होचुः, कथं नु दीक्षिता उपेष्यामो-नोपेष्यामहा इति, ते वै ब्राह्मणानामभिमन्दारो(३) भविष्यथ रेतो-ह वो य एतस्मिन् संवत्सरे ब्राह्मणास्तदभविष्यं(४) स्ते बोधिमता-भविष्यथेत्यथ वा उपेष्यामो नोपेष्यामहा इति, ते वै दीक्षिता अवकीर्णिनो भविष्यथ, न ह वै देवयानः पन्था प्रादुर्भविष्यति तिरो-वो देवयानः पन्था भविष्यतीति, ते वयं भगवन्तमेवोपधावाम यथा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं समश्नवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

---

१ नाधीयीतेति ख, ।

२ मोहिष्यथ मोहिष्यति मो यज्ञ इति क, ।

३ अभिमन्नार इति घ, ।

४ ह.झ.वियमिति क, नदभिभदिष्य.मेति घ, ।

स होवाच, द्वादश ह वै वसूनि दीक्षितादुत्क्रामन्ति, न ह वै दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, न पौर्णमासेन यज्ञेन यजेत, नामावास्येनास्मिन्वसीत, न पितृयज्ञेन यजेत, न तत्र गच्छेद्यत्र मनसा जिगमिषेन्नेष्ट्या यजेत, न वाचा यथाकथाचिदभिभाषेत, न मिथुनं चरेत् नान्यस्य यथाकाममुयुञ्जीत, न पशुबन्धेन यज्ञेन यजेत, न तत्र गच्छेद्यत्र चक्षुषा परापश्येत्, कृष्णाजिनं वसीत, कुरीरम्धारयेन्मुष्टीकुर्यादङ्गुष्ठप्रभृतयस्तिस्त्र उच्छ्रयेत्, मृगशृङ्गं गृह्णीयात्तेन कषेताथ(१) यस्य दीक्षितस्य वाग्वायता स्यान् मुष्टी वा विसृष्टौ स एतानि जपेत्(२) ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रञ्च मा पौर्णमासश्च यज्ञः पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुभौ कामप्रौ भूत्वा क्षित्या सहाविशतां, वसतिश्च माऽमावास्यश्च(३) यज्ञः पश्चात् प्राञ्चमुभाविति समानं, मनश्च मा पितृयज्ञश्च यज्ञो दक्षिणत उदञ्चमुभाविति समानं, वाक् च मेष्टिश्चोत्तरतो दक्षिणाञ्चमुभाविति समानं, रेतश्च माऽन्नं चेत ऊर्द्ध्वञ्चमुभाविति समानं । चक्षुश्च मा पशुबन्धश्च यज्ञोऽमुतोऽर्वाञ्चमुभौ कामप्रौ भूत्वा क्षित्या सहाविशतामिति । खलु ह वै दीक्षितो य आत्मनि वसूनि धत्ते न चैवास्य काचनार्त्तिर्भवति, न च यज्ञविस्कन्धमुपयात्यपहन्ति पुनर्मृत्युमयात्येति पुनराजातिं, कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद, यश्चैवंविद्वान् दीक्षामुपैतीति ब्राह्मणम् ॥२२॥

---

१ कखेताथ इति क, ।

२ जयेदिति ख, घ, ।

३ वसतिश्च सामावास्यश्चेति ग,

अथ यस्य दीक्षितस्यर्त्तुमती जाया स्यात् प्रतिस्नावा प्रतिस्नावा सारूपवत्साया (१) गोः पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽभिघार्य्योद्वास्योद्धृत्याभिहिङ्कृत्य गर्भवेदनपुंसवनैः सम्पातवन्तं(२) कृत्वा तं परैव प्राश्नीयाद्रेतो वा अन्नं वृषा हिङ्कार एवं ह्रीश्वराय दीक्षिताय दीक्षितो जाया पुत्रं लभेतेत्येतेनैव प्रक्रमेण यजेतेति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

इत्यथर्व्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

ओं अयं वै यज्ञो योऽयं पवते, तमेत इप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते, यं वै लोको गृहपतिस्मिन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितं, गृहपता उ एव सर्वे सत्रिणः प्रतिष्ठिताः, प्रतिष्ठाया एवैनं तत् प्रतिष्ठित्यै दीक्षन्ते ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति, चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवं, मनोऽध्यात्मं, मनसैव तदोषधीः सन्दधाति, तद्या ओषधीर्वेद स एव ब्रह्मौषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकमोषधिभिर्व्यापादयेदुच्छोषुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

१ प्रति स्नावा रूपवत्समाया इति ख, ।

२ सम्पादवन्तमिति ख ।

अथोद्गातारं दीक्षयत्यादित्यो वा उद्गाताऽधिदैवं, चक्षुरध्यात्मं, पर्ज्जन्यः आदित्यः, पर्जन्यादधिवृष्टिर्जायते, वृष्टिरेव तदोषधीः सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो-दीक्षेतेमं तं लोकं वर्षेण व्यापादयेदवर्षका ह स्युस्तस्मादेतावन्त-रेणान्यो न दीक्षेत॥ ३॥

अथ होतारं दीक्षयत्यग्निर्वै होताऽधिदैवं, वागध्यात्ममन्नं वृष्टिः, वाचं चैव तदग्निं चान्नेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकमन्नेन(१) व्यापा-दयेदन्नायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत॥ ४॥

अथाध्वर्य्यं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति, वायुर्वा अध्वर्य्युरधिदैवं, प्राणोऽध्यात्ममन्नं वृष्टिर्वायुं चैव तत्प्राणं चान्नेन सन्दधाति,(२) तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकं प्राणेन व्यापादयेत्, प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणा-न्यो न दीक्षेत॥ ५॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छंसिनं दीक्षयति। अथोद्गात्रे प्रस्तोतारं दीक्षयति। अथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति। अथाध्वर्य्यवे प्रतिप्रस्था-तारं नेष्टा दीक्षयति। स हैनमन्वितरेषां वै नवानां क्लृप्तिरन्यतरे कल्पन्ते, नव वै प्राणाः, प्राणैर्यज्ञस्तायते। अथ ब्रह्मणे पोतारं दीक्ष-यति। अथोद्गात्रे प्रतिहर्त्तारं दीक्षयति। अथ होत्रेऽच्छावाकं दीक्ष-यति। अथाध्वर्य्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति। स हैनमन्वथ ब्रह्मण आग्नीध्रं दीक्षयति। अथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति। अथ होत्रे

---

१ लोकमन्येनेति क, ग, ।

२ चान्येन सन्दधातीति क, घ, ।

ग्रावस्तुतं दीचयति। अथ तमन्यस्नातको वा ब्रह्मचारी वा दीच-
यति, न पूतः पाययेदित्याहुः। सैषानुपूर्वं दीचा, तद्य एवं
दीचन्ते दीचिष्यमाणा, एव ते सत्त्रिणां प्रायश्चित्तं न विन्दन्ते,
सत्त्रिणां प्रायश्चित्तमनु तस्यार्ड्स्य योगचेमः कल्पते, यस्मिन्नर्डे
दीचन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

श्रद्धाया वै देवा दीचणीयान्निरमिमत, अदितेः प्रायणीयां, सो-
मात् क्रयं, विष्णोरातिथ्यम् आदित्यात् प्रवर्ग्यं, स्वधाया उपस-
दोऽग्नीषोमाभ्यामौपवसथ्यमहः, प्रातर्य्यावद्भ्यो देवेभ्यः प्रातरनु-
वाकं वसुभ्यः, प्रातःसवनं, रुद्रेभ्यो माध्यन्दिनं सवनम्, आदि-
त्येभ्यस्तृतीयसवनं, वरुणादवभृथम् अदितेरुदयनीयां, मित्रावरु-
णाभ्यामनूबन्ध्यां, त्वष्टुस्त्वाष्ट्रं देवीभ्यो दिविकाभ्यो,(१) देवता हवींषि,
कामादग्न्यतिरात्रं, स्वर्गलोकादुदवसानीयां, तद्वा एतदग्निष्टोमस्य
जन्म स य एवमेतदग्निष्टोमस्य जन्म वेदाग्निष्टोमे न स आत्मा स
लोको भूत्वा देवान् अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ यद्दीचणीयया यजन्ते श्रद्धामेव तद्देवीं देवतां यजन्ते,
श्रद्धा देवी देवता भवति, श्रद्धाया देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति
य एतदुपयन्ति अथ यत् प्रायणीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां
यजन्तेऽदितिर्देवी देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् क्रयमुपयन्ति सोममेव तद्देवं देवतां
यजन्ते, सोमो देवो देवता भवति सोमस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां
विश्वेभ्यो देवेभ्यः, दाशरात्रं दिग्भ्यो दशरात्रिकं पृष्ठ्यं
षड़हमेभ्यो लोकेभ्यः, छन्दोमभ्यहं संवत्सरात् दशममहः प्रजा-

१ दिविकाभ्य इति क.।

यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यदातिथ्यया यजन्ते विष्णुमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, विष्णुर्देवो देवता भवति विष्णोर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति एतदुपयन्ति। अथ यत्प्रवर्ग्यमुपयन्त्यादित्यमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, आदित्यो देवो देवता भवत्यादित्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदुपसदमुपयन्ति स्वधामेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, स्वधा देवी देवता भवति स्वधाया देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदौपवसथ्यमहरुपयन्त्यग्नीषोमावेव तद्देवौ देवते यजतोऽग्नीषोमौ देवौ देवते भवतोऽग्नीषोमयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत् प्रातरनुवाकमुपयन्ति प्रातर्यावण(१) एव तद्देवां देवतां यजन्ते प्रातर्यावाणो, देवा देवता भवन्ति प्रातर्यावणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत् प्रातःसवनमुपयन्ति वसूनेव तद्देवां देवतां यजन्ते, वसवो देवा(२) देवता भवन्ति वसूनां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यन्माध्यन्दिनं सवनमुपयन्ति रुद्रानेव तद्देवां देवतां यजन्ते, रुद्रा देवा देवता भवन्ति रुद्राणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत्तृतीयसवनमुपयन्त्यादित्यानेव तद्देवां देवतां यजन्ते, आदित्या देवा देवता भवन्त्यादित्यानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदवभृथमुपयन्ति वरुणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, वरुणो देवो देवता भवति वरुणस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदु-

१ प्रातर्यावाणो देवो इति क, ख, ।

२ वसवो देवो इति क ख, ।

दयनीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, दितिर्देवी देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदनूबन्ध्यया यजन्ते मित्रावरुणावेव तद्देवौ देवते यजतो मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत् त्वाष्ट्रेण पशुना यजन्ते त्वष्टारमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, त्वष्टा देवो देवता भवति त्वष्टुर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्देविकाहविर्भिश्चरन्ति या एता उपसत्सु भवन्त्यग्निः सोमो विष्णुरिति देव्यो देविका देवता भवन्ति देवीनां देविकानां देवतानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्दशातिरात्रमुपयन्ति काममेव तद्देवं देवतां यजन्ते, कामो देवो देवता भवति कामस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदुदवसानीयया यजन्ते स्वर्गमेव तं लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। तद्वा एतदग्निष्टोमस्य जन्म स य एवमेतदग्निष्टोमस्य जन्म वेदामुैव तदग्निष्टोमं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेदा अग्निष्टोमेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवान् अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अहोरात्राभ्यां वै देवाः प्रायणीयमतिरात्रं निरमिमत अर्द्धमसेभ्यश्चतुर्विंशमहः, ब्रह्मणोऽभिप्लवं, क्षत्रात्पृष्ठामग्नेरभिजितम् अद्भ्यः स्वरसामानः, सूर्य्याद्विषुवन्तमुक्ता आवृत्ताः स्वरसामान इन्द्राद्विश्वजितमुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां, गवायुषी

पतेर्महाव्रतं स्वर्गाल्लोकादुदयनीयमतिरात्रं तद्वा एतत् संवत्सरस्य जन्म, स य एवमेतत् संवत्सरस्य जन्म वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवमप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्यहोरात्रावेव तद्देवौ देवते यजतोऽहोरात्रौ देवौ देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चतुर्विंशमहरुपयन्त्यर्द्धमासानेव तद्देवा देवता यजन्तेऽर्द्धमासा देवा देवता भवन्त्यर्द्धमासानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिप्लवमुपयन्ति ब्रह्माणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् पृष्ट्यमुपयन्ति क्षत्रमेव तद्देवं देवतां यजन्ते क्षत्रं देवो देवता भवति क्षत्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिजितमुपयन्त्यग्निमेव तद्देवं देवतां यजन्तेऽग्निर्देवो देवता भवत्यग्नेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्स्वरसाम्न उपयन्त्यप एव तद्देवीर्देवता यजन्त आपो देव्यो देवता भवन्त्यपान्देवीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति सूर्य्यमेव तद्देवं देवतां यजन्ते सूर्य्यो देवो देवता भवति सूर्य्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता आवृत्ताः स्वरसामानः । अथ यद्विश्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तद्देवं देवतां यजन्त इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्तौ पृष्ट्याभिप्लवावथ यद् गवायुषी उपयन्ति मित्रावरुणावेव तद्देवौ देवते यजतो मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ

यद्द्विरात्रमुपयन्ति विश्वानेव तद्देवान्देवतां यजन्ते विश्वेदेवा देवता भवन्ति विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्द्वाद्विरात्रिकं पृष्ठ्यं षड़हमुपयन्ति दिश एव तद्देवीर्देवता यजन्ते दिशो देव्यो देवता भवन्ति दिशान्देवीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यच्छन्दोमत्र्यहमुपयन्तीमानेव तल्लोकान् देवान् देवतां यजन्त इमे लोका देवा देवता भवन्ति एषां लोकानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्दशममहरुपयन्ति संवत्सरमेव तद्देवं देवतां यजन्ते संवत्सरो देवो देवता भवति संवत्सरस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति प्रजापतिमेव तद्देवं देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवो देवता भवति प्रजापतेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदुदयनीय-मतिरात्रमुपयन्ति स्वर्गमेव तल्लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति तद् वा एतत्संवत्सरस्य जन्म स य एवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेदाप्त्वैतत्संवत्सरं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवाँ अप्येतीति (१) ब्राह्मणम्॥ १०॥

स वा एष संवत्सरोऽधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः स य एवमेतत् संवत्सरमधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः॥ ११॥

स वा एष संवत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नो द्वावत्रिरात्रावह्नां षडहो

(१) देवम् अप्येतीति ग,।

द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गवायुषी दशरात्रस्तथा खलु षट्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा गौः षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हतो वै स्वर्गो लोको बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते बृहत्याः स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १२ ॥

स वा एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशेन महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रत एव महाव्रतं तं ह स्मैतमेवं विद्वांसः पूर्वे त्रिमहाव्रतमुपयन्ति ते तेजस्विन आसन् सत्यवादिनः संशितव्रता य एनमद्य तथोपेयुर्यथाऽऽमपात्रमुदक आसिक्तं निर्मृज्येदेवं यजमाना निर्मृज्येरन्नुपर्य्युपयन्ति तथा ह्यस्य सत्येन तपसा व्रतेन चाभिजितमवरुद्धं भवति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १३ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकृत्यै भवतीति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयादभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः, पृष्ठ्यादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्ठ्याभिप्लवौ, पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां दशरात्रः, दशरात्राय महाव्रतं, महाव्रतादुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकायान्नाद्याय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १४ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकृत्यै भवतीति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेतिब्रूयादभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः, पृष्ठ्यादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वर-

सामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्ठ्याभिप्लवौ, पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां दशरात्रोऽथ हदेवेभ्यो महाव्रतं न तस्थे कथमूर्द्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातां हन्तैर्मामिति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो य ऊर्द्ध्वस्तोमो येनैतदहरवाप्नुयामेति तत एतं द्वादशरात्रमूर्द्ध्वस्तोमं ददृशुस्तमाहरंस्तेनायजन्त तत एभ्योऽतिष्ठस्तिष्ठति हास्मै महाव्रतं महाव्रतं प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १५ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकृत्यै भवतीति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् तदाहुः कति संवत्सरस्य पराञ्चयहानि भवन्ति, कत्यर्वाञ्चि, तद्यानि सकृत् सकृदुपयन्ति तानि पराञ्चि, अथ यानि पुनः पुनरुपयन्ति तान्यर्वाञ्चि, इत्येवैनां न्युपासीरन् षड़हयोर्ह्यावृत्तिमन्वावर्त्तन्ते य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १६ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकृत्यै भवतीति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयादभिप्लवं पुरस्तात् विषुवतः पूर्वमुपयन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्टात् पिता वा अभिप्लवः पुत्रः पृष्ठ्यस्तस्मात्पूर्वे वयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यं पश्चाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्ति अभिप्लवमुपरिष्टात्पिता वा अभिप्लवः पुत्रः पृष्ठ्यस्तस्मादुत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजीवति य एवं वेद ।

तदप्येतदृचोक्तम् । शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रानश्चक्रा जरसं तनूनां । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रोरिषतायुर्गन्तोरिति ।

उप ह वा एनं पूर्वे वयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्त्युपोत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजीवन्ति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १७ ॥

अथ हैष महासुपर्णस्तस्य यान् पुरस्ताद्विषुवतः षण्मासानुपयन्ति स दक्षिणः पक्षोऽथ यानावृत्तानुपरिष्टात् षडुपयन्ति स उत्तरः पक्षः आत्मा वै संवत्सरस्य विषुवानङ्गानि पक्षौ यत्र वा आत्मा तत्पक्षौ यत्र वै पक्षो तदात्मा न वा आत्मा पक्षावतिरिच्येते नो पक्षावात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्विदितमङ्गां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवत्सरः ॥ १८ ॥

तदाहुर्यद् द्वादशमासाः संवत्सरोऽथ हैतदहरवाप्नुयामेति यद्वैषुवतमपरेषां स्विदितमङ्गां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयादात्मा वै संवत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासौ यत्र वा आत्मा तदङ्गानि यत्राङ्गानि तदात्मा न वा आत्माऽङ्गान्यतिरिच्येते नोऽङ्गान्यात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्विदितमङ्गां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवत्सरः ॥ १९ ॥

तदाहुः कथमुभयतो ज्योतिषाऽभिप्लवा अन्यतरो(१)ज्योतिस्पृष्ट्य इत्युभयतो ज्योतिषो वा इमे लोका अग्निनेता आदित्येनामुत इत्येष ह वा एतेषां ज्योतिर्य एनं प्रस्तदीव तपति देवचक्रे ह वा एते पृष्ठ्ये प्रतिष्ठिते पाप्मानं तृंहतो परिप्लवेते तस्य एवं विदुषां दोक्षितानां पापक कीर्त्तये देत एवास्य तद्देवचक्रे शिरश्छन्दतो दशरात्रमुद्धिं पृष्ठ्याभिप्लवो चक्रे दशरात्रमुद्धिं पृष्ठ्याभिप्लवो चक्रे तन्त्वं कुर्वीतेति ह स्माह वात्स्यस्तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि च

(१) अन्यतरत इति क, ।

सञ्चारयेद्यः सञ्चारयेत्तस्मादिमे पुरुषे प्राणा नाना सन्त एकोदया-च्छरीरमधिवसति यन्न सञ्चारयेत् प्रमायुको ह यजमानः स्यादेष ह वै प्रमायुको योऽन्धो वा वधिरो वा न चाग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते न वै प्राणा प्राणैर्व्यच्छस्तायत एकविंशतिरुक्थ्या एको क्थ्यः षोड़शश्च्न वा उक्थं वीर्य्यं षोड़शैव तया रूढ्वा स्वर्गं लोक-मध्यारोहन्ति ॥ २० ॥

अथातोऽह्नामध्यारोहः। प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्र-मध्यारोहन्ति, चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं, पृष्ट्येन परं पृष्ट्यमभिजिताऽभिजितं, स्वरसामभिः परान् स्वरसामानः ऽथ हैतदहरवाप्नुयामेति यद्दैषुवतमपरेषां स्विदितमह्नां परेषामित्य-परेषां च परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवत्सरः ॥ २१ ॥

अथातोऽह्नां नोवाहः। प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशायाह्ने निवहति,(१) चतुर्विंशमहरभिप्लवाय, अभिप्लवः पृष्ट्याय, पृष्ट्योऽभि-जिते, अभिजित स्वरसामभ्यः, स्वरसामानो विषुवते, विषुवान् स्वरसामभ्यः, स्वरसामानो विश्वजिते, विश्वजित् पृष्ट्याभिप्लवाभ्यां, पृष्ट्याभिप्लवौ गवायुर्भ्यां, गवायुषो दशरात्राय, दशरात्रो महा-व्रताय, महाव्रतमुदयनीयायातिरात्राय, उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकायान्नाद्याय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ २२ ॥

आदित्याश्च ह वा आङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त वयं पूर्वे स्वरे-ष्यामो वयं पूर्व इति त आदित्या लघुभिः सामभिश्चतुर्भिस्तोमैर्द्वाभ्यां पृष्ट्याभ्यां स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त,यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवोऽन्वञ्च एवा-ङ्गिरसा गुरुभिः सामभिः सर्वैः स्तोमैः सर्वैस्पृष्ठैः स्वर्गं लोकमभ्य-

(१) अह्ने म वहतीति क, घ, ।

स्पृशन्त, यदभ्यस्पृशन्त तस्मात् पृष्ठ्यस्तं वा एतं स्पृशं सन्तं पृष्ठ्य इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। अभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः, पृष्ठ्यादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्याभिप्लवौ, पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां दशरात्रस्तानहि वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञकृत्तन्त्राणि तेषां शतं शतं रथानां न्वन्तरं तद्यथाऽरण्यान्यारूढा अशनापिपासे ते पाप्मानं इहतौ परिप्लवेते एवं हैवैते प्रप्लवन्ते ये विद्वांस उपयन्त्यथ ये विद्वांसमुपयन्ति तद्यथा प्रवाहात् प्रवाहं स्थलात् स्थलं समात्समं सुखात्सुखमभयादभयमुपसङ्क्रामन्तीत्येवं हैवैते संवत्सरस्योदृचं समश्नवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

प्रेदिर्ह वै कौशाम्बेयः कौसुरविन्दुरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्य्यमुवाच तमाचार्य्यः पप्रच्छ कुमारः कति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति कति त्वेवेति दशेति होवाच दश वा इति होवाच दशाक्षरा विराड् वैराजो यज्ञः कति त्वेवेति नवेति होवाच नव वा इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैः यज्ञस्तायते कति त्वेवेत्यष्टेति होवाचाष्ट वा इति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः कति त्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच सप्त छन्दांसि छन्दोभिर्य्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति षड़िति होवाच षड् वा इति होवाच षड् वा ऋतव ऋतूनामाप्त्यै कति त्वेवेति पञ्चेति होवाच पञ्च वा इति होवाच पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः कति त्वेवेति चत्वारीति होवाच चत्वारि वा इति होवाच चत्वारो वै वेदा वेदैर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति त्रीणीति होवाच

त्रीणि वा इति होवाच त्रिषवणो वै यज्ञः सवनैर्य्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति द्वे इति होवाच द्वे वा इति होवाच द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठः पुरुषः पुरुषो वै यज्ञः कति त्वेवेत्येकमिति होवाचैकम् वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव सर्वं संवत्सरम् (१) ॥ २४ ॥

इति गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

ओं अभिप्लवः षडहः षडहानि भवन्ति ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च ह्येवाहानि भवन्ति यद्वेव प्रथममहस्तदुत्तममहरभिप्लवश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदशैकविंश एवाभिप्लवस्त्र्यहस्त्र्यहावृत्तिर्ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो वृहद्रथन्तरएवाभिप्लव एकाह एकाहस्य स्तोमै स्तायते चतुर्णामुक्थ्यानां द्वादशस्तोत्राण्यतिरिच्यन्ते स सप्तमोऽग्निष्टोमस्तथा खलु सप्ताग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते इति ब्राह्मणम् ॥ १ ।

अथातो गाधप्रतिष्ठा समुद्रं वा एते प्रतरन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते तेषां तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रतरन्ति तद्यथा समुद्रं तीर्थेन प्रतरेयुस्तादृक् तद्गाधप्रतिष्ठा चतुर्विंशमहर्यथोपकक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तत्प्रस्ने योऽभिप्लवः प्रस्ने यः पृष्ठ्यो गाधप्रतिष्ठाभिजिद्यथोपकक्षदघ्नं वा

---

१ अहरहरित्येकमेव सर्वं संवत्सरमिति ख, ग ।

कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तन्नौविदघ्न एव प्रथमः स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयः कुल्युदघ्नस्तृतीयो द्वीपप्रतिष्ठा विषु-वान्यथोपकक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तत्कुल्युदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक् स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयो नौवि-दघ्नस्तृतीयो गाधप्रतिष्ठा विश्वजिद्यथोपकक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तत्प्रस्ने यः पृष्ठ्यः प्रस्ने योऽभिप्लवः प्रस्नेयौ गवायुषी प्रस्ने यो दशरात्रो गाधप्रतिष्ठा महाव्रतं यथोप-कक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तत्तेषां तीर्थमेवोदनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन ह्युद्यन्ति तद्यथा समुद्रं तीर्थे-नोदेयुस्तादृक्तद्ध ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयः संवत्सरस्याह्नं दीक्षा इति तस्य ह पिता मुखमुदीक्ष्योवाच वेत्थ सुत त्वमायु-ष्मान् संवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठे इति वेदेत्येतद्ध स्मैतद्विद्वानाहेति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पुरुषो वाव संवत्सरस्तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्यां हि प्रयन्ति (१) तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत् कृष्णं तद्रात्रेः नखानि नक्षत्राणां रूपं लोमान्योषधिवनस्पतीनामूरू चतुर्विंशमहरुरोऽभिप्लवं पृष्ठ्यं पृष्ठ्यः शिर एव त्रिवृत् त्रिवृतं ह्येव शिरो भवति त्वगस्थिमज्जामस्तिष्कं ग्रीवाः पञ्चदशश्चतुर्दश ह्येवै-तस्यां कराणि भवन्ति वीर्य्यं पञ्चदशं तस्मादियमाभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारं (२)हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदश उरुः सप्त-दशोऽष्टावन्ये यत्र वीष्टावन्य उरुः सप्तदशं तस्मादुरः सप्तदश-

(१) पादाभ्यां प्रयन्ति इति ख, ग, ।

(२) गुरुं भरमिति ख, ग, ।

उदरमेकविंशो विंशतिर्ह्येवैतस्यान्तर उदरे उत्तापानि भवन्त्यु-दरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः पार्श्वे त्रिणवस्त्रयोदशान्याः पर्शवोऽन्याः पार्श्वे त्रिणवस्तस्मात् पार्श्वे त्रिणवोऽनूकं त्रयस्त्रिंशो द्वात्रिंशतिर्ह्येवैतस्यां पृष्टी कुण्डी उलानि भवन्त्यनूकं त्रयस्त्रिंशः तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशस्तस्यायमेव दक्षिणो बाहुरभिजित्तस्ये-मे दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामान आत्मा विषुवांस्तस्येमे सव्ये त्रयः प्राणा अर्वाक् स्वरसामानस्तस्यायं सव्यो बाहुर्विश्व-जिदुक्तौ पृष्ठाभिप्लवौ यावर्वाञ्चौ प्राणौ तौ गवायुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतं तस्य हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो हस्ताभ्यां ह्युद्यन्ति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ २ ॥

पुरुषो वाव संवत्सरः, तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽति-रात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागारम्भणीयमहर्यद्यदारभते वागा-रभते वाचैव तदारभते (१) तस्यायमेव दक्षिणः पाणिरभिप्लव-स्तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं तृतीयं सवनं गायत्र्या आयतने तस्मादियमस्यै कृसिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं त्रिष्टुभ-आयतने तस्मादियमस्यै वरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं जगत्या आयतने तस्मादियमन-योर्वरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं तृती-यसवनं पङ्क्त्या आयतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादियमासां प्रतिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं तृतीय-सवनं विराज आयतनेऽन्नं वै श्रीः विराड़न्नाद्यस्य श्रियोऽवरुध्यै

(१) वाचैवतदारभते इति क ।

तस्मादियमासां वरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनमतिच्छन्दसां आयतनेऽतिच्छन्दो वै छन्दसामायतनं तस्मादिदं प्रतिष्ठं फलकं तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं तृतीयसवनं सैतः सैतोऽभिप्लवः सैत आत्मा पृष्ठ्यः प्लवतीवाभिप्लवस्तिष्ठतीव पृष्ठ्यः प्लवत इव ह्ययमङ्गैस्तिष्ठतीवात्मना तस्यायमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् तस्य यद् दक्षिणमक्ष्णः शुक्लं स प्रथमस्वरसामा यत् कृष्णं स द्वितीयो यन्मण्डलं स तृतीयो नासिके विषुवान् मण्डलमेव प्रथमोऽर्वाक् स्वरसामा यत् कृष्णं स द्वितीयो यत् शुक्लं स तृतीयस्तस्यायं सव्यः कर्णो विश्वजिदुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावर्वाञ्चौ प्राणौ तौ गवायुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतं तस्योदान एवोदयनीयोऽतिरात्र उदानेन ह्युद् यन्ति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥४॥

पुरुषो वाव संवत्सरः पुरुष इत्येकं संवत्सरमित्येक इत्यत्र तत्समं, द्वे अहोरात्रे संवत्सरस्य द्वाविमौ पुरुषे प्राणा इत्यत्र तत्समं, त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य त्रय इमे पुरुषे प्राणाइत्यत्र तत्समं, षड् वा ऋतवः संवत्सरस्य षडिमे पुरुषे प्राणा इत्यत्र तत्समं, सप्त वा ऋतवः संवत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणाइत्यत्र तत्समं, द्वादशमासाः संवत्सरस्य द्वादशेमे पुरुषे प्राणाइत्यत्र तत्समं, त्रयोदशमासाः संवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा इत्यत्र तत्समं, चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्य चतुर्विंशोऽयं पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्ग इत्यत्र तत्समं, षड्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्य षड्विंशोऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विंशे इत्यत्र तत्समं, त्रीणि च ह वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर-

सप्ताहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-
समं, सप्त च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च
रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-
समं, चतुर्द्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च संवत्सरस्यार्द्धा-
हाश्चार्द्धरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नुरामांसानीत्यत्र तत्
सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतानाशीतिश्च संवत्सरस्य पादा-
हाश्च पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नावा बन्ध्या इत्यत्र
तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः
इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशशमरा इत्यत्र तत्समं, यावन्तो मुहूर्त्ताः
पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकृत्वस्ता-
वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तो व्याना यावन्तो
व्यानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-
कृत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त्येतादीनि
यावन्त्येतादीनि तावन्त्येतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति स्वेदाय-
नानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्ति च्चिप्रायणानि यावन्ति
च्चिप्रायणानि तावन्तो रोमकूपा यावन्तो रोमकूपाः पञ्चदश-
कृत्वस्तावन्त्यो वर्षतो धारास्तदेतत् क्रोशशतिकम्परिमाणं ।

तदप्येतदृचोक्तम् । अस्मादन्यत्र परिवर्त्तमानश्चरन्नासीनो
यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः चणेन कतिकृत्वः
प्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवत्सराणामष्टौ च
शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन
कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(१) शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्तान यान् वदन्तीति ख, ग, ।

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह स्मा ह वा स्यरेकमेव पुरस्ताद् विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रिपञ्चाशतमेव पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्टाद्विंशतिशतमेव पुरस्ताद्विषुवत उक्थानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्टात् षड़ेव पुरस्ताद्विषुवतः षोड़शिन उपयन्ति षडुपरिष्टात् त्रिंशदेव पुरस्ताद्विषुवतः षड़हानुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्टात् सैषा संवत्सरस्य समता स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथातो यज्ञक्रमाः। अग्न्याधेयमग्न्याधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णाहुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्राद्दर्शपूर्णमासौ(१)दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्रयणं, आग्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्निष्टोमोऽग्निष्टोमाद्राजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्वमेधः, अश्वमेधात्पुरुषमेधः, पुरुषमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधाद्दक्षिणावन्तो दक्षिणवद्भ्यो दक्षिणा अदक्षिणाः सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते वा एते यज्ञक्रमाः। स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्त्यमश्नुयेति(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या यजेत सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रेणेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत् स आग्रयणेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स चातुर्मास्यैरिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स पशुबन्धेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स राजसूयेनेष्ट्वा राजेति नामाधत्त सोऽन्तमे-

(१) पौर्णमासाविति ख, ग, ।

(२) अनन्तमश्नुयेति ख, ग, ।

वापश्यत्स वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्य-त्सोऽश्वमेधेनेष्ट्वा स्वराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स पुरुषमे-धेनेष्ट्वा विराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स सर्वमेधेनेष्ट्वा सर्वराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैर्दक्षिणावद्भिरिष्ट्वा ऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैरदक्षिणावद्भिरिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स सत्त्रेणोभ-यतोऽतिरात्रेणान्ततो यजेत वाचं ह वै होत्रे प्रायच्छत्प्राण-मध्वर्य्यवे चक्षुरुद्गात्रे मनो ब्रह्मणेऽङ्गानि होत्रकेभ्य आत्मानं सदस्येभ्य एवमानन्त्यमात्मानं दत्वानन्त्यमश्नूयेति तद्या दक्षिणा-अनयत्ताभिरात्मानं निष्क्रीणीय तस्मादेतेन ज्योतिष्टोमेना-ग्निष्टोमेनात्मनिष्क्रयणेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठशमनीयेन त्वरेत यो ह्यनिष्ट्वा पृष्ठशमनीयेन प्रैत्यात्मानं सो निष्क्रीणीय प्रैतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

यद्वै संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमन-न्तरितं भवति व्रतेनेति ब्रूयात्, कथमेषां दर्शोऽनन्तरितो भवति दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां पौर्णमासमनन्तरितं भवति आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषामाग्रयणमन-न्तरितं भवति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् कथमेषां चातुर्मास्यान्यन-न्तरितानि भवन्ति पयसेति ब्रूयात्, कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो भवति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां सौम्योऽ-ध्वरोऽनन्तरितो भवति ग्रहैरिति ब्रूयात्, कथमेषां गृहमेधोऽन-न्तरितो भवति धानाकरम्भैरिति ब्रूयात्, कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्त-रितो भवत्यौपासनैरिति ब्रूयात्, कथमेषां मिथुनमनन्तरितं भवति हिङ्कारेणेति ब्रूयात्सैषा संवत्सरे यज्ञक्रतूनामुपैति स य एवमेतां

संवत्सरे यज्ञक्रतूनामुपैति वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवाꣳअप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे, तेषां पञ्चशतानि संवत्सराणां पर्युपेतान्यासन्नथेदं सर्वं शुश्रुवुर्ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तदयातयाममध्ये यज्ञस्यापश्यंस्तेनायातयाम्यायापेदे व्युष्टिरासीत्तां पञ्चस्वपश्यदृचि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे, ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्ति ओं श्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वौषडिति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतन्त्वापश्चितं सहस्रसंवत्सरस्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि स खलु द्वादशमासां दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसद्भिर्द्वादशमासां सुत्याभिरथ यद् द्वादशमासां दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसद्भिस्तेनैतावग्न्यर्कावाप्नोति अथ यद् द्वादशमासां सुत्याभिस्तेनेदं महदुक्थामवाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं संवत्सरन्त्वापश्चित्तस्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं द्वादशाहं संवत्सरस्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि श

स्त्राणि स खलु द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिर्द्वादशाहं सुत्याभिरथ यद् द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिस्ते-नैतावग्न्यर्कावाप्नोत्यथ यद् द्वादशाहं सुत्याभिस्तेनेदं महदुक्थ्य-मवाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं पृष्ठ्यः षड़हं द्वादशाहस्याञ्जस्यमपश्यं स्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामि-वासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं विश्वजितं पृष्ठ्यं षड़हस्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति स वा एष विश्वजिद् यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमैष ह प्रजानां प्रजापतिर्यद्विश्वजिदिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

पुरुषं ह वै नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति स-होवाच यजस्व यजस्वेत्येवं हात्थमात्रिरयच्चतेमे वसवः प्रातःसवने-नागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तु-न्येव पर्य्यशिषी यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषोऽहं वा एतद्वेद यज्ञे वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तुन्येव पर्य्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषो विद्वांसो नूनं त्वा याजयेयुरेते ह वा अविद्वांसो यत्वानृग्विद् होता भवत्ययजु-र्विदध्वर्युरसामविदुद्गाता भृग्वङ्गिरोविदब्रह्मा यजस्वैव हन्त तु ते तद्वक्ष्यामि यथा सूत्रे मणिरिव सूत्रमेतान्युक्थाहानि भवन्ति

सूत्रमिव वा मणाविति तस्माद्य एव सर्वविस्यात् तं ब्रह्माणं कुर्वीतैष ह वै विद्वान् सर्वविब्रह्मा यद्भृग्वङ्गिरोविदेते ह वा अस्य सर्वस्य शमयितारः पालयितारस्तस्माद्ब्रह्मा स्तुते वहिःपवमाने वाचयति ॥ ११ ॥

श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह श्येनोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वा अग्निर्भूत्वाऽस्मिं लोके संश्यायति तद्यत्संश्यायति तस्माच्छ्येनस्तच्छ्येनस्य श्येनत्वं स यदाह गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभ इति गायत्रेण च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निं तत्त्वमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति गायत्रेणैव च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्वस्ति सम्पारयेति गायत्रेणैवैनत्तच्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने वाचयति सम्राडसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह सम्राडसीति सोमं वा एतदाहैष ह वै वायुर्भूत्वाऽन्तरिक्षलोके सम्राजति तद्यत् सम्राजति तस्मात्सम्राट् तत् सम्राजस्य सम्राट्त्वं स यदाह त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वारभ इति त्रैष्टुभेण छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षे लोके वायुं तत्त्वमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैव च्छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वायुना देवेन स्वस्ति मा सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैवैनं तच्छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वायुना देवेन स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १३ ॥

अथार्भवे पवमाने वाचयति स्वरोऽसि गयोऽसि जगच्छन्दा अनु-त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह स्वरोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वै सूर्यो भूत्वाऽमुष्मिं लोके स्वरति तद्यत् स्वरति तस्मात् स्वरस्तत् स्वरस्य स्वरत्वं स यदाह गयोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वै चन्द्रमा भूत्वा सर्वां लोकान् गच्छति तद् यद् गच्छति तस्माद्गयस्तद्गयस्य गयत्वं स यदाह जगच्छन्दा अनु त्वारभ-इति जागतेन छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुष्मिन् लोके सूर्यं सन्तमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति जागतेनैव च्छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुष्मिं लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्पारयेति जागतेनैवैनन्तच्छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुष्मिं लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथ संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति पृथिव्येव भर्गो ऽन्तरिक्ष एव महो द्यौरेव यशोऽप एव सर्वमग्निरेव भर्गो वायुरेव मह आदित्य एव यशश्चन्द्र-मा एव सर्वं वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो विश्वेदेवा एव सर्वं गायत्र्येव भर्गस्त्रिष्टुबेव महो जगत्येव यशोऽनु-ष्टुबेव सर्वं प्राच्येव भर्गः प्रतीच्येव मह उदीच्येव यशो दक्षिणैव सर्वं वसन्त एव भर्गो ग्रीष्म एव महो वर्षा एव यशः शरदेव सर्वं त्रिवृदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यश एकविंश एव सर्वमृग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यशो ब्रह्मवेद एव सर्वं होतैव भर्गोऽध्वर्युरेव मह उद्गातैव यशो ब्रह्मैव सर्वं वागेव भर्गः प्राण एव महश्चक्षुरेव यशो मन एव सर्वम् ॥ १५ ॥

स यदाह मयि भर्ग इति पृथिवीमेवैतं लोकानामाहाग्निं देवानां वसून् देवां देवगणानां गायत्रं छन्दसां प्राचीन्दिशां वसन्तमृतनां त्रिवृतं स्तोमानामृग्वेदं वेदानां हौत्रं होत्रकाणां वाचमिन्द्रियाणाम्॥ १६ ॥

स यदाह मयि मह इत्यन्तरिक्षमेवैतल्लोकानामाह([१]) वायुं देवानां रुद्रां देवां देवगणानान्त्रैष्टुभं छन्दसां प्रतीचीन्दिशां ग्रीष्ममृतूनां पञ्चदशं स्तोमानां यजुर्वेदं वेदानामाध्वर्यवं होत्रकाणां प्राणमिन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

स यदाह मयि यश इति दिवमेवैतल्लोकानामाहादित्यं([२]) देवानामादित्यां देवां देवगणानां जागतं छन्दसामुदीचीन्दिशां वर्षा ऋतूनां सप्तदशं स्तोमानां सामवेदं वेदानामौद्गात्रं होत्रकाणां चक्षुरिन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स यदाह मयि सर्वमित्यप एवैतल्लोकानामाह([३]) चन्द्रमसन्देवानां विश्वां देवां देवगणानामानुष्टुभं छन्दसां दक्षिणां दिशां शरदमृतूनामेकविंशं स्तोमानां ब्रह्मवेदं वेदानां ब्रह्मत्वं होत्रकाणां मन इन्द्रियाणाम् ॥ १९ ॥

स वा एष दशधा चतुः सम्पद्यते, दश च ह वै चतुर्विराजोऽक्षराणि तद्गर्भा उपजीवन्ति श्रीर्वै विराड्यशोऽन्नाद्यं श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ २० ॥

---

(१) एतं लोकानामाहेति क, ।

(२) एतं लोकानामाहादित्यमिति क, ।

(३) एतं लोकानामाहेति क, ।

अनर्वाणं ह वै देवं दध्यङ्ङाङ्गिरसमुपसीदं ह यज्ञस्य स्रुष्टिं समश्नवामहा इति स दध्यङ्ङाङ्गिरसोऽब्रवीद्यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञेऽन्वितं वेद नास्य यज्ञो रिष्यति न यज्ञपतिं रिष्यन्त इति ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यों श्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वौषडिति स दध्यङ्ङाङ्गिरसोऽब्रवीन्न वयं विद्मो यदि ब्राह्मणाः स्मो यद्यब्राह्मणाः स्मो यदि तस्य ऋषेः स्मो यद्यन्यस्येत्यनर्वाणश्च ह वा ऋतावन्तश्च पितरः स्वधायामाहृषायन्त वयं वदामहै २ वयं वदामहा १ इति सोऽयात् स्वायम्भुवो वा ऋतावन्तो मदेयातां न वयं वदामहा २ इति तस्मात्प्रवरे प्रव्रियमाणे वाचयेद्देवाः पितर इति तिस्रो य एति संयजति स भवति यश्च न ब्रूते यश्च न ब्रूत इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

सावित्रं ह स्म वैतं पूर्वे पुरस्तात् पशुमालभन्त इति मे तर्हि प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरितिवदन्तस्तस्मादु समोऽप्याग्नींस्तेन यजेरंस्ते समानधिष्ट्या एव स्युरोषा सम्भरणीया या उषा सम्भरणीया यां विन्युप्याग्नींस्तया यजेरंस्तेनानाधिष्ट्या एव स्युरादीक्षिणीया या दीक्षिणीया यां सन्युप्याग्नींस्तेन यजेरंस्ते समानधिष्ट्या एव स्युरोदवसानीया या उदवसानीया यां विन्युप्याग्नीं स्तया यजेरंस्तेनानाधिष्ठा एव स्युरथ यदि यजमानस्योपतपेत्प्राग्वितोऽग्नीनाधाय तावदासीत यावदगदः स्याद्यदि प्रेयात्स्वैरेव तमग्निभिर्दहेद् दग्ध वा अग्निभिरितरे यजमाना आसत इति वदन्तस्तस्य तदेव ब्राह्मणं यददः पुरःसवने पितृमेध आशिषो व्याख्याताः ॥ २२ ॥

सायं प्रातर्होमौ स्थालीपाको नवश्च यः । बलिश्च पितृ-

यज्ञश्चाष्टका सप्तमः पशुरित्येते पाकयज्ञाः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्ये। नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तमइत्येते हविर्यज्ञाः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशिमांस्ततः। वाजपेयोऽतिरात्रश्चाप्तोर्यामात्र सप्तम इत्येते सुत्याः। केस्विद्देवाः प्रवोवाजाः केस्विद्देवा अभिद्यवः। केस्विद्देवा हविष्मन्तः किंस्विज्जिगाति सुम्नयुः। ऋतव एव प्रवोवाजा मासा देवा अभिद्यवः। अर्द्धमासा हविष्मन्तस्तज्जिगाति सुम्नयुः। कतिस्विद्रात्रयः कत्यहानि कति स्तोत्राणि कतिशस्त्राण्यस्य। कतिचित्सवनाः संवत्सरस्य स्तोत्रियाः पदाक्षराणि कत्यस्य। द्वावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा द्वेविंशतिशते उक्थ्यानां। द्वादशषोड़शिनः षष्टिः षडहा वैषुवतञ्च। अहान्यस्य विंशतिशतानि त्रीण्यहश्चैकं तावदस्य। संवत्सरस्य सवनाः सहस्रमशीति त्रीणि च संस्तुतस्य। षट्षष्टिश्च द्वे च शते च भवत स्तत शस्त्राणामयुतं चैकमस्य। स्तोत्रियाश्च नवतिसहस्रा द्वे नियुते नवतिश्चातिषट् च। अष्टौ शतान्ययुतानि त्रिंशच्चतुर्नवतिश्च पदान्यस्य। संवत्सरस्य कविभिर्मितस्यैतावती मध्यमा देवमात्रा। अयुतमेकं प्रयुतानि त्रिंशद् द्वे नियुते तथा ह्यनुसृष्टाः। अष्टौ शतानि नव चाक्षराण्येतावानात्मा परमः प्रजापतेः। आद्यं वषट्कारः प्रदानान्तमेतमग्निष्टोमे पर्वशः स.धु क्लृप्तं। सौमेषजं छन्द ईप्सन्यदग्नौ चतुःशतं बहुधा ह्यते यत्। प्रातःसवनस्तुतएकविंशो गायत्रस्तोममित एक एव। माध्यन्दिनः सप्तदशेन क्लृप्तस्त्र्यस्त्रिंशेन सवनं तृतीय

श्रद्धायां रेतस्तपसा तपस्वी वैश्वानरः सिषिचेऽपत्यमीप्सन्। ततो यज्ञे लोकजित्सामजम्भा ऋषेऋर्षिरङ्गिराः सम्बभूव। ऋषेर्यज्ञसा चतुर्विधसा अन्वां यः श्रेयसीं लोकममुं जिगाय। यस्मै वेदाः प्रसृताः सोमविन्द्युक्ता वहन्ति सुकृता सुलोकं। ऋचोऽस्य भागांश्चतुरो वहन्त्युक्थशस्त्रैः प्रमुदो मोदमानाः। ग्रहैर्हविर्भिश्च कृताकृतश्च यजूंषि भागांश्चतुरो वहन्ति। औदुम्बर्य्यां सामघोषेण तावत् सविष्टुतिभिश्च स्तोमैः छन्दसा। सामानि भागांश्चतुरो वहन्ति गीत्या स्तोमेन सह प्रस्तावेन च। प्रायश्चित्तैर्भेषजैः संस्तवन्तोऽथर्वाणोऽङ्गिरसश्च शान्ताः। ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन प्रमुदो मोदमाना असंसृष्टान् भागांश्चतुरो वहन्ति। यो ब्रह्मवित् सोऽभिकरोऽस्तु वः शिवो धिया धीरो रक्षतु धर्ममेतं। मा वः प्रमत्तामममृताच्च यज्ञात् कर्म्माच्च येनानङ्गिरसोऽपियासीत्। मायुं दग्धं मारुग्णस्ताः प्रमेष्ठा मा मे भूर्युक्ता विद्हाय लोकान्। दिव्यं भयं रक्षत धर्मसृद्यतं यज्ञं कलाशस्तुतिगोपलायनं। होता च मैत्रावरुणश्च पादमच्छावाकः सह ग्रावस्तैकं। ऋग्भिस्तुवन्तो अहरहः पृथिव्याः अग्निं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता निहितं पादमेकं। समन्तरिक्षं यजुषा स्तुवन्तो वायुं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। साम्नोद्गाता च्छादयन्त प्रमत्त औदुम्बर्य्यां स्तोभदेयः सगद्गदः। विद्वान् प्रस्तोता विद्हाय सुष्टुतिं सुब्रह्मण्यः प्रतिहर्त्ताऽथ यज्ञे। साम्ना दिव्येकं निहितं निस्तुवन्तः सूर्यं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। ब्रह्माहैकं ब्राह्मणाच्छंसिनः सह पोत्राऽऽग्नीध्रो निहितं पादमेकं। अथर्व-

भिरङ्गिरोभिश्च गुप्तोऽपस्तु चन्द्रं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। षोडशिकं होत्रका अभिष्टुवन्ति वेदेषु युक्ताः प्रपृथक् चतुर्धा। मनीषिणो दीक्षिताः श्रद्दधाना होतारो गुप्ता अभिवहन्ति यज्ञं। दक्षिणतो ब्रह्मणस्यां जनदित्येतां व्याहृतिं जपन्। सप्तदशं सदस्यं तं कीर्त्तियन्ति पुरा विदुः। अष्टादशी दीक्षितो दीक्षितानां यज्ञे पत्नी श्रद्दधानेह युक्ता। एकोनविंशः शमिता बभूव विंशो यज्ञे गृहपतिरेव सुन्वन्। एकविंशतिरेवैषां संस्थायामङ्गिरो वह। वेदैरभिष्टुतो लोको नानावेशापराजितः॥ २४॥

सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशति। सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना यानृषयो सृजन्ति ये च सृष्टाः पुराणैः। एतेषु वेदेष्वपि चैकमेवापव्रजमृत्विजां सम्भरन्ति। कूटस्तृपात् सचते तामग्रस्तं विस्कन्धमेनं विधृतं प्रजासु। निवर्त्तन्ते दक्षिणा नीयमानाः सुते सोमे वितते यज्ञतन्त्रे। मोघाशिषो यन्त्यनिवर्त्तमाना अनिष्टयज्ञा न तरन्ति लोकान्। द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्य्यं पृथग्वेदेषु तत् स्मृतम्। एवं व्यवस्थिता वेदाः सर्व एव स्वकर्मसु। ऋन्ति चैषां समानः मन्त्राः कल्पाश्च ब्राह्मणानि च। व्यवस्थानन्तु तत्सर्वं पृथग्वेदेषु तत् स्मृतम्। ऋग्वेदस्य पृथिवी स्थानमन्तरिक्षस्थानो अध्वरः। द्यौः स्थानं सामवेदस्यापो भृग्वङ्गिरसां स्मृतं। अग्निर्दैवत ऋग्वेदस्य यजुर्वेदो वायुदेवतः। आदित्यः सामवेदस्य चन्द्रमा वैद्युतश्च भृग्वङ्गिरसाम्। त्रिवृत् स्तोम ऋग्वेदस्य यजूंषि पञ्चदशेन सह जज्ञिरे। सप्तदशेन सामवेद एकविंशो ब्रह्म-

सम्मितः। वागध्यात्ममृग्वेदस्य यजुषां प्राण उच्यते। चक्षुषी सामवेदस्य मनो भृग्वङ्गिरसां स्मृतम्। ऋग्भिः सह गायत्रं जागतमाहुर्यजूंषि त्रैष्टुभेन सह जज्ञिरे। उष्णिक्ककुब्भ्यां भृग्वङ्गिरसो जगत्या सामानि कवयो वदन्ति। ऋग्भिः पृथिवीं यजुषाऽन्तरिक्षं साम्ना दिवं लोकजित्सोमजम्भाः। अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च गुप्तो यज्ञश्चतुष्पाद् दिवमुद्ददेह। ऋग्भिः सुशस्तो यजुषा परिष्कृतः सविष्टुतः सामजित् सोमजम्भाः। अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च गुप्तो यज्ञश्चतुष्पाद्दिवमारुरोह। ऋचो विद्वान् पृथिवीं वेद सम्प्रति यजूंषि विद्वान् बृहदन्तरिक्षं। दिवं वेद सामगो यो विपश्चित् सर्वान् लोकान् यद्भृग्वङ्गिरोवित्। यांश्च ग्रामे यांश्चारण्ये जपन्ति मन्त्रान् नानार्थान् बहुधा जनासः। सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना सा हि गतिर्ब्रह्मणो याऽवराध्या। त्रिपिष्टपन्त्रिदिवन्नाकमुत्तमं तमेतया त्रय्या विद्ययेति। अत उत्तरे ब्रह्मलोका महान्तोऽथर्वणामङ्गिरसाञ्च सा गतिरथर्वणामङ्गिरसाञ्च सा गतिरिति ब्राह्मणम्॥ २५॥

इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः॥५॥

समाप्तमिदं गोपथब्राह्मणपूर्वार्द्धम्।
